

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ
ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

НУРМАГАНБЕТОВ БАТЫРБЕК КАБЫЛБЕКОВИЧ

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу:
ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілері

7M12301 «Құқық қорғау қызметі»(бейінді бағыт, сондай-ақ қашықтан оқытуды
қолдану арқылы) білім беру бағдарламасыбойынша ұлттық қауіпсіздік және
әскери іс магистрі дәрежесін алуға жоба

Ғылыми жетекші:
Жалпы заң пәндері
кафедрасының меңгерушісі
А.А. Баймаханов,
философия докторы (PhD),
әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2026ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Магистрлік жоба кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктерді зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы профилактикалық жүйені талдау және оның тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу барысында құқықтық реттеу механизмдері, ведомствоаралық өзара іс-қимыл мәселелері және алдын алу қызметінің институционалдық негіздері қарастырылды. Нәтижесінде аталған саладағы негізгі проблемалар айқындалып, оларды шешудің ғылыми негізделген бағыттары ұсынылды.

РЕЗЮМЕ

Магистерский проект посвящен исследованию организационно-правовых механизмов профилактики суицидального поведения несовершеннолетних. Целью работы является анализ действующей системы профилактики в Республике Казахстан и разработка предложений по повышению ее эффективности.

В ходе исследования рассмотрены вопросы правового регулирования, межведомственного взаимодействия и институциональных основ профилактической деятельности. По результатам работы выявлены ключевые проблемы и предложены научно обоснованные пути их решения.

SUMMARY

The master's project is devoted to the study of organizational and legal mechanisms for the prevention of suicidal behavior among minors. The purpose of the research is to analyze the current prevention system in the Republic of Kazakhstan and develop proposals to improve its effectiveness.

The study examines legal regulation, interagency cooperation, and institutional foundations of preventive activities. The results identify key problems and propose scientifically grounded solutions.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1 КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының теориялық негіздері.....	11
1.2 Суицидтік мінез-құлықтың әлеуметтік-психологиялық және құқықтық факторлары.....	16
1.3 Кәмелетке толмағандар суицидінің алдын алудың халықаралық тәжірибесі.....	25
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ	
2.1 Құқықтық реттеу және мемлекеттік саясаттың ерекшеліктері.....	32
2.2 Ведомствоаралық өзара іс-қимыл және профилактикалық қызметтің тиімділігі, оның ішінде цифрлық технологияларды қолдану.....	41
ҚОРЫТЫНДЫ	52
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	55
ҚОСЫМША.....	58

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР - Қазақстан Республикасы

ҚР ҚК - Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі

ҚР ҚПК - Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі

ЮНИСЕФ – Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры

ДДСҰ – Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы

КІРІСПЕ

Жүргізілген зерттеудің өзектілігі. Қазіргі жаһандық жағдайда кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы мемлекеттер үшін адам капиталының сақталуына тікелей қауіп төндіретін аса күрделі әлеуметтік-құқықтық мәселе болып отыр. Әлемдік зерттеулер балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидтің көпфакторлы сипатын дәлелдеп, оның себептері ретінде психоэмоционалдық күйзеліс, отбасындағы жанжалдар, мектептегі буллинг, интернет-ортадағы деструктивті контент, әлеуметтік оқшаулану, психикалық денсаулыққа қатысты әрекеттер— құқықтық көмектің жеткіліксіздігін көрсетеді. Бұл факторлардың өзара байланысы кәмелетке толмағандардың психологиялық әлсіз кезеңінде аса қауіпті әсер ететіні анық.

Қазақстанда да бұл проблема өзектілігін арттырып отыр. Жасөспірімдер арасындағы өз-өзіне қол жұмсау фактілері мемлекеттік органдардың, білім беру ұйымдарының, денсаулық сақтау жүйесінің, құқық қорғау саласының және қоғамның бірлескен жүйелі іс-әрекетін талап етеді. Қолданыстағы профилактикалық шаралардың бытыраңқылығы, ведомствоаралық өзара іс-әрекеттің жеткіліксіздігі, мониторинг пен ерте ескерту механизмдерінің әлсіздігі кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудағы негізгі ұйымдастырушылық-құқықтық проблемалар ретінде айқындалады.

Бұл мәселенің маңыздылығын Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев та өзінің Жолдауларында бірнеше рет ерекше атап өтті. Президент жастардың психологиялық саулығын қорғауды ұлттық қауіпсіздік деңгейіндегі міндет ретінде айқындап, білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтердің жұмысын күшейтуді, балалар мен жасөспірімдерге бағытталған интернет-контентті бақылауды, буллинг пен кибербуллингке қарсы заңнамалық тетіктерді жетілдіруді, сондай-ақ әлеуметтік әлсіз топтағы балаларға ерте қолдау көрсетудің тиімді моделін қалыптастыруды тапсырды. Мемлекет басшысы балалар мен жастарды қорғау мәселесін «Ұлттың болашағын

сақтайтын стратегиялық міндет» деп атап, профилактикалық саясаттың жаңа тәсілдерін енгізу қажеттігін нақтылады [1].

Президент Жолдауында атап көрсетілген бұл басымдықтар кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы құқықтық реттеуді қайта қарау, институционалдық тетіктерді жетілдіру, жауапты органдардың функцияларын нақтылау және психологиялық-педагогикалық қызметтердің тиімділігін арттыру қажеттігін айқын көрсетеді [1].

Суицидтің алдын алудағы құқықтық жүйенің рөлі ерекше. Өйткені баланың өмір сүру құқығын, денсаулығын, ар-намысын және қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету — мемлекеттің конституциялық әрі халықаралық міндеті. Осыған сәйкес, ұйымдастырушылық-құқықтық шаралардың үйлесімділігі мен тиімділігі жасөспірімдер арасындағы тәуекелдердің төмендеуіне тікелей ықпал етеді.

Осыған байланысты «Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу: ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілері» тақырыбы құқықтық ғылым, мемлекеттік басқару, әлеуметтік саясат және кәмелетке толмағандарды қорғау саласының тоғысындағы өзекті әрі практикалық мәні жоғары ғылыми зерттеу бағыттарының бірі болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы халықаралық ғылыми кеңістікте кеңінен зерттелген. Бұл бағыттың теориялық негіздері Э.Дюркгеймнің әлеуметтік байланыстар теориясынан бастап, Э.Шнейдман, Т.Джойнэр, А.Бек, К.Меннингер сияқты суицидология саласының көрнекті зерттеушілерінің еңбектерімен қалыптасты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы ЮНИСЕФ сияқты халықаралық ұйымдардың аналитикалық есептері балалар мен жасөспірімдер суицидінің себептері, тәуекел топтары және алдын алу стратегиялары туралы маңызды ғылыми-тәжірибелік база ұсынады.

Қазақстанда бұл мәселе психология, педагогика және медицина саласында белсенді зерттелуде. Ж.Намазбаева, К.Айтмұханбетова, Г.Уразбаева, А.Дүйсенова сияқты отандық ғалымдар жасөспірімдердің психологиялық

дағдарысы, буллинг, эмоционалдық тұрақсыздық және суицидтік тәуекелдер бойынша ғылыми нәтижелер ұсынған. Бұл еңбектер профилактиканың психологиялық және әлеуметтік аспектілерін ашуға бағытталған.

Алайда ұйымдастырушылық-құқықтық тұрғыдан алғанда, отандық ғылымда кәмелетке толмағандар суицидінің алдын алу мәселесі жүйелі түрде талдануды қажет етеді. Балалардың құқықтарын қорғау, әлеуметтік қауіпсіздік, кәмелетке толмағандар істері бойынша нормативтік-құқықтық реттеу саласында А.Баймаханов, И.Икрамов, С.Әбдікәрімов, А.Қапсарбаева сияқты зерттеушілердің еңбектері бар болғанымен, суицидтің алдын алудың құқықтық тетіктерін, ведомствоаралық үйлестірудің тиімділігін, ұлттық саясаттың институционалдық моделін кешенді зерттейтін жұмыстар жеткіліксіз. Осылайша, ғылыми әдебиетте психологиялық аспектілер кеңінен көрініс тапқанымен, ұйымдастырушылық-құқықтық негіздер жеткіліксіз зерттелген, бұл тақырыптың ғылыми жаңалығын айқындайды.

Магистрлік жобаны зерттеудің мақсаты кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудың қолданыстағы ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктерін жан-жақты талдау арқылы олардың тиімділігін айқындау және ұлттық заңнама мен профилактикалық саясатты жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу.

Осы мақсатқа сүйене отырып, келесі зерттеу міндеттерін шешу қажет:

- Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының теориялық негіздерін, оның әлеуметтік-психологиялық, медициналық және құқықтық детерминанттарын талдау;
- Қазақстандағы кәмелетке толмағандар суицидінің жай-күйіне қатысты статистикалық деректер мен динамиканы зерттеу, негізгі тәуекел топтары мен факторларын анықтау;
- Суицидтің алдын алу саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерді, мемлекеттік саясатты және ведомствоаралық өзара іс-қимылды кешенді түрде талдау;

- Кәмелетке толмағандар арасында суицидтің алдын алуда шетел мемлекеттерінің (Еуропа елдері, Оңтүстік Корея және т.б.) тиімді тәжірибелерін зерделеу және салыстырмалы құқықтық талдау жүргізу;

- Ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктердің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар мен кәмелетке толмағандарды қорғаудың жетілдірілген моделін әзірлеу;

- Магистрлік жобаны зерттеудің объектісі – Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алуға бағытталған мемлекеттік органдардың, білім беру ұйымдарының, денсаулық сақтау мекемелерінің, құқық қорғау құрылымдарының және әлеуметтік қызметтердің ұйымдастырушылық-құқықтық қызметі.

Жобаның пәні – кәмелетке толмағандар суицидінің алдын алу саласындағы құқықтық реттеу тетіктері, профилактиканың институционалдық моделі, ведомствоаралық өзара іс-қимыл жүйесі және осы қызметтің ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілері.

Магистрлік жобаның нормативтік базасын Қазақстан Республикасының Конституциясы; «Баланың құқықтары туралы» ҚР Заңы; «Білім туралы» ҚР Заңы; Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі; Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодекс; Қылмыстық кодекс; балалар қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, буллингтің алдын алуға, кәмелетке толмағандарды қорғауға, білім беру ұйымдарында психологиялық қызметті реттеуге қатысты Үкімет қаулылары мен ведомстволық актілер; ЮНИСЕФ сияқты халықаралық ұйымдардың ұсынымдары мен құжаттары құрайды.

Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер – талдау, синтез, индукция, дедукция, жалпылау және жүйелік тәсіл қолданылады. Сонымен қатар тақырыптың құқықтық табиғатын ашу үшін арнайы ғылыми әдістер пайдаланылатын болады: салыстырмалы-құқықтық талдау, ресми-құқықтық (догматикалық) талдау, институционалдық және функционалдық тәсілдер. Аталған әдістер кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын

алуға қатысты құқықтық реттеудің мазмұнын, құрылымын, тиімділігін және түрлі мемлекеттердегі тәжірибелерді ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеуге мүмкіндік береді.

Практикалық ұсынымдар:

1. ҚР Бас Прокурорының 2023 жылғы 21 ақпандағы №65 бұйрығымен бекітілген «Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің және қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» Нұсқаулықтың 2-тармағына келесі мазмұндағы жаңа 5)-тармақшасымен толықтыру ұсынылады:

«5) суицидтердің және суицидке әрекет жасау фактілерінің алдын алу, олардың себептері мен жағдайларын анықтау мақсатында ақпараттық жүйелерді қолдану болып табылады».

2. Зерттеу аясында балалар мен жасөспірімдер арасында құқықтық сана мен құқықтық тәртіпті қалыптастыруға бағытталған, құқыққа қарсы мінез-құлықтың алдын алуға ықпал ететін «Адалбала» цифрлық платформасы аясында тәрбиелік мазмұндағы контент ұсынылып, қолданысқа берілді.

3. Кәмелетке толмағандар арасындағы суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру мен прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» алгоритм әзірленіп, құқық қорғау органдарының қызметіне қолдануға берілді.

Ұсынымдар тергеп-тексеру барысында анықталған себептер мен жағдайлар негізінде уәкілетті органдар тарапынан уақтылы профилактикалық шаралар қабылдауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қайталану тәуекелін төмендетуге ықпал етеді [Қосымша 1].

Апробация және нәтижелерін енгізу. Жобаның негізгі ережелері мен тұжырымдары тексерілді:

- Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясындағы ғылыми семинарлар шеңберінде;
- Қызылорда облысы прокуратурасында алгоритмді енгізу актісімен.

Диссертация материалдары прокуратура қызметкерлерін оқытуда, біліктілігін арттыруда, сондай-ақ нормашығармашылық қызметте және құқық қолдануды әдістемелік қамтамасыз етуде пайдаланылуы мүмкін.

1 Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудың теориялық және халықаралық негіздері

1.1 Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының теориялық негіздері

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы қазіргі ғылыми әдебиеттерде көпқырлы, кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Жалпы алғанда, суицидтік мінез-құлық тұлғаның өз өмірін қиюға бағытталған ойларын, ниеттерін және әрекеттерін қамтитын психологиялық және әлеуметтік феномен болып табылады. Бұл ұғым тек аяқталған суицидті ғана емес, сонымен қатар суицидтік ойларды, ниеттерді және суицидтік әрекеттерді қамтиды [2].

Ғылыми көзқарастарда суицидтік мінез-құлық құрылымы бірнеше элементтен тұрады: суицидтік ойлар, суицидтік ниет, суицидтік әрекет (талпыныс) және аяқталған суицид. Эмиль Дюркгейм суицидті әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырып, оның қоғамдағы әлеуметтік байланыстар деңгейімен тығыз байланысты екенін дәлелдеген [3]. Кейінгі зерттеулерде Эдвин Шнейдман суицидті «психологиялық ауырсынудан қашу» ретінде түсіндірсе [4], Томас Джойнэр тұлғаның жалғыздық сезімі мен қоғамға қажетсіздік сезімін негізгі факторлар ретінде көрсетеді [4].

Кәмелетке толмағандарға қатысты суицидтік мінез-құлықтың мазмұны ересектерге қарағанда өзіндік ерекшеліктерге ие. Жасөспірімдердің психикасы толық қалыптаспаған, эмоционалдық тұрақсыздық деңгейі жоғары, ал өмірлік тәжірибесі шектеулі. World Health Organization деректеріне сәйкес, суицид жасөспірімдер арасындағы өлім себептерінің жетекші факторларының бірі болып табылады [5]. Сонымен қатар, UNICEF зерттеулерінде кәмелетке толмағандардың психикалық денсаулығына әсер ететін қауіп факторлары ретінде буллинг, кибербуллинг және әлеуметтік қысым көрсетіледі [4].

Құқықтық тұрғыдан алғанда, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы тікелей құқық бұзушылық ретінде қарастырылмайды, алайда ол баланың өмір сүру құқығын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік міндеттермен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының заңнамасы әрбір баланың өмірі мен денсаулығын қорғауды мемлекеттің негізгі міндеті ретінде бекітеді. Бұл тұрғыда суицидтік мінез-құлықтың алдын алу құқықтық реттеудің маңызды бағыты болып табылады.

Мемлекеттік саясат деңгейінде бұл мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауларында ерекше атап өтілген. Президент жастардың психологиялық саулығын қорғау, буллинг пен кибербуллингтің алдын алу және қауіпсіз цифрлық ортаны қалыптастыру қажеттігін айқындады [1].

Сонымен қатар, суицидке итермелеу, психологиялық қысым көрсету, оның ішінде цифрлық кеңістіктегі әрекеттер құқықтық жауапкершілікке әкелуі мүмкін. Бұл суицидтік мінез-құлықты тек психологиялық емес, сонымен қатар құқықтық реттеуді талап ететін кешенді әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы — психологиялық, әлеуметтік және құқықтық факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасатын күрделі құбылыс. Оны ғылыми-құқықтық тұрғыдан дұрыс түсіну тиімді профилактикалық механизмдерді қалыптастырудың негізі болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын ғылыми тұрғыдан түсіндіру әртүрлі теориялық бағыттар аясында жүзеге асырылады. Суицид феномені күрделі және көпфакторлы құбылыс болғандықтан, оны зерттеуде социологиялық, психологиялық және биомедициналық тәсілдер кеңінен қолданылады. Бұл теориялық тұжырымдамалар суицидтік мінез-құлықтың себептерін анықтауға және оның алдын алу тетіктерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Социологиялық бағыт суицидті қоғамның әлеуметтік құрылымымен байланысты құбылыс ретінде қарастырады. Эмиль Дюркгейм өз еңбегінде суицид деңгейі қоғамдағы әлеуметтік интеграция мен реттеу деңгейіне тәуелді екенін негіздеді. Ол суицидтің негізгі түрлерін бөліп көрсетіп, әлеуметтік байланыстардың әлсіреуі суицид тәуекелін арттыратынын дәлелдеді [6]. Бұл теория жасөспірімдердің әлеуметтік ортасының (отбасы, мектеп, құрдастар) олардың мінез-құлқына ықпалын түсіндіруде ерекше маңызға ие.

Психологиялық бағыт суицидтік мінез-құлықты тұлғаның ішкі күйзелістерімен байланыстырады. Эдвин Шнейдман суицидтің негізгі себебі ретінде «психологиялық ауырсынуды» атап көрсетеді [7]. Ал Аарон Бек когнитивтік теориясында үмітсіздік, негативті ойлау және өзін-өзі бағалаудың төмендігі суицидтік мінез-құлықтың негізгі алғышарттары ретінде қарастырылады [8].

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде кең таралған теориялардың бірі – Томас Джойнэр ұсынған тұлғааралық теория. Бұл теорияға сәйкес, суицидтік мінез-құлық «әлеуметтік оқшаулану» және «қоғамға қажетсіз сезіну» факторларының үйлесуі нәтижесінде пайда болады [9]. Аталған тәсіл кәмелетке толмағандардың мінез-құлқын түсіндіруде маңызды, себебі олардың әлеуметтік байланыстары тұрақсыз және сыртқы әсерлерге тәуелді болып келеді.

Посткеңестік кеңістікте суицид мәселесі психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан кеңінен зерттелген. Ресейлік ғалым А.Г. Амбрумова суицидтік мінез-құлықты әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның нәтижесі ретінде қарастырады және оның алдын алу үшін кешенді шаралар қажет екенін атап өтеді [10]. Сонымен қатар, В.Д. Менделевич суицидтік мінез-құлықты девиантты мінез-құлықтың бір түрі ретінде сипаттап, тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделу деңгейімен байланыстырады [11].

Қазақстандық зерттеушілер де бұл мәселені түрлі аспектілерде қарастырған. Ж.Н. Намазбаева жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін зерттей отырып, олардың эмоционалдық тұрақсыздығы мен

әлеуметтік қысымға бейімділігі суицидтік тәуекелді арттыратынын көрсетеді [12]. Бұл тұжырымдар ұлттық контексте суицидтік мінез-құлықты түсінудің маңыздылығын айқындайды.

Биомедициналық бағыт суицидтік мінез-құлықты психикалық бұзылыстармен байланыстырады. World Health Organization деректеріне сәйкес, суицид жағдайларының басым бөлігі депрессия және басқа да психикалық бұзылыстармен байланысты [10]. Алайда қазіргі зерттеулер бұл құбылысты тек медициналық факторлармен түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Осылайша, суицидтік мінез-құлықты түсіндіруде әртүрлі теориялық бағыттар қолданылғанымен, қазіргі кезеңде кешенді, пәнаралық тәсіл басымдыққа ие. Бұл тәсіл суицидтік мінез-құлықты әлеуметтік, психологиялық, медициналық және құқықтық факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде қарастыруды көздейді. Аталған теориялық негіздер кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесін ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы ересектермен салыстырғанда өзіндік психологиялық, әлеуметтік және мінез-құлықтық ерекшеліктерімен сипатталады. Жасөспірімдік кезең тұлғаның қалыптасуындағы ең күрделі кезеңдердің бірі болып табылады, бұл уақытта эмоционалдық тұрақсыздық, импульсивтілік және сыртқы әсерлерге жоғары сезімталдық байқалады. Осы ерекшеліктер суицидтік мінез-құлық тәуекелінің артуына ықпал етеді [11].

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы көбінесе қысқа мерзімді психоэмоционалдық күйзелістердің нәтижесінде пайда болады және импульсивті сипатқа ие болады. Ресейлік зерттеуші В.Д. Менделевич жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы олардың әлеуметтік бейімделу деңгейімен және психологиялық тұрақтылығымен тығыз байланысты екенін атап өтеді [12, 55 б.]. Бұл тұрғыда отбасындағы қолайсыз жағдайлар, ата-

аналармен қарым-қатынастың бұзылуы, мектептегі қиындықтар суицидтік тәуекелдің негізгі факторлары ретінде көрініс табады.

Қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқына әсер ететін жаңа факторлардың бірі – цифрлық орта болып табылады. Әлеуметтік желілер, мессенджерлер және интернет кеңістігі жасөспірімдердің өмірінде маңызды орын алады. UNICEF зерттеулеріне сәйкес, кибербуллинг, әлеуметтік қысым және онлайн ортадағы агрессия жасөспірімдердің психикалық денсаулығына теріс әсер етіп, суицидтік мінез-құлық тәуекелін арттырады [13]. Сонымен қатар, интернет арқылы таралатын деструктивті контент пен қауіпті топтар да қауіп факторларының бірі болып табылады.

Қазақстандық зерттеулерде де бұл мәселе өзекті болып отыр. Ж.Н. Намазбаева жасөспірімдердің психологиялық күйіне әлеуметтік орта мен тәрбиелік факторлардың тікелей әсер ететінін көрсетеді [14, 36 б.]. Сонымен қатар, отандық тәжірибе білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтердің жеткіліксіз дамуы және ерте диагностика жүйесінің әлсіздігі суицидтік мінез-құлықтың алдын алудағы негізгі проблемалардың бірі екенін айқындайды.

World Health Organization деректеріне сәйкес, жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу тиімді болуы үшін кешенді, көпдеңгейлі тәсіл қажет, оның ішінде ерте анықтау, психологиялық көмек көрсету және әлеуметтік қолдау жүйелерін дамыту маңызды болып табылады [10]. Бұл ретте білім беру жүйесі, денсаулық сақтау органдары және құқық қорғау құрылымдарының өзара үйлесімді қызметі ерекше маңызға ие.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудың теориялық маңызы – бұл құбылысты ерте кезеңде анықтау және оның алдын алу механизмдерін ғылыми негіздеу қажеттілігімен айқындалады. Қазіргі жағдайда профилактикалық қызмет тек дәстүрлі тәсілдермен шектелмей, цифрлық технологияларды пайдалануды талап етеді. Жасөспірімдердің мінез-құлқын мониторингтеу, тәуекел топтарын анықтау және деректерге негізделген талдау жүргізу арқылы алдын алу жұмысының тиімділігін арттыруға болады.

Осы тұрғыда кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесін жетілдіруде цифрлық платформаларды, аналитикалық құралдарды және ведомствоаралық ақпарат алмасу жүйелерін енгізу маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Мұндай тәсілдер профилактикалық саясаттың тиімділігін арттыруға және тәуекелдерді басқарудың жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік береді.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау оны алдын алу бойынша тиімді ұйымдастырушылық-құқықтық шараларды әзірлеудің негізін құрайды.

1.2 Суицидтік мінез-құлықтың әлеуметтік-психологиялық және құқықтық факторлары

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының қалыптасуында әлеуметтік факторлар ерекше маңызға ие және оларды кешенді түрде зерттеу аталған құбылыстың мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі ғылыми зерттеулерде суицид тек жеке тұлғаның психологиялық мәселесі ретінде емес, әлеуметтік ортада қалыптасатын, көпқырлы және көпдеңгейлі құбылыс ретінде қарастырылады. Осыған байланысты жасөспірімдердің өмір сүретін ортасы, әлеуметтік байланыстары және олардың сапасы суицидтік тәуекелдің негізгі детерминанттарының бірі болып табылады.

Ең алдымен, отбасы институтының рөліне тоқталу қажет. Отбасы – баланың тұлғалық қалыптасуының бастапқы әрі негізгі ортасы ретінде оның психикалық дамуына, құндылықтық бағдарларына және мінез-құлқына шешуші ықпал етеді. Алайда қазіргі қоғамда кездесетін бірқатар әлеуметтік мәселелер отбасының тәрбиелік функциясының әлсіреуіне алып келуде. Атап айтқанда, ата-аналар арасындағы тұрақты жанжалдар, ажырасу, тұрмыстық зорлық-зомбылық, ата-ананың бала тәрбиесіне немқұрайлы қарауы немесе керісінше шектен тыс бақылауы жасөспірімнің психологиялық жағдайына теріс әсер

етеді. Мұндай жағдайда бала өзін қауіпсіз сезінбейді, эмоционалдық қолдаудан айырылады және ішкі күйзелісін сыртқа шығара алмайды.

Ғылыми әдебиеттерде дәл осындай қолайсыз отбасылық жағдайлар жасөспірімдер арасындағы девиантты және суицидтік мінез-құлықтың негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе ата-аналық бақылаудың жеткіліксіздігі немесе тәрбиелік функцияның формалды сипатқа ие болуы баланың әлеуметтік бейімделуін қиындатып, оның сыртқы теріс ықпалдарға тәуелділігін арттырады [15, 67 б.]. Сонымен қатар, ата-ананың әлеуметтік мәртебесі, білім деңгейі және отбасындағы психологиялық ахуал баланың тұлғалық дамуында маңызды рөл атқарады.

Екінші маңызды әлеуметтік фактор – білім беру ортасы, яғни мектеп. Жасөспірімнің өмірінде мектеп әлеуметтік қатынастардың негізгі алаңы болып табылады. Бұл ортада тұлғааралық қарым-қатынастар қалыптасып, әлеуметтік рөлдер игеріледі. Алайда мектептегі жағымсыз әлеуметтік құбылыстар, соның ішінде буллинг, кәмелетке толмағандардың психологиялық денсаулығына елеулі қауіп төндіреді. Буллинг – бұл бір тұлғаға немесе топқа қатысты жүйелі түрде көрсетілетін психологиялық немесе физикалық қысым, ол жәбірленушінің өзін-өзі бағалауына, сенімділігіне және әлеуметтік белсенділігіне кері әсер етеді.

Буллингтің салдары ретінде жасөспірімдерде қорқыныш, үрей, жалғыздық, өзіне деген сенімсіздік және әлеуметтік оқшаулану байқалады. Мұндай жағдай ұзақ уақыт сақталған кезде баланың психологиялық күйзелісі тереңдеп, суицидтік ойлардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Зерттеулер буллингке ұшыраған балалардың суицид жасау қаупі айтарлықтай жоғары екенін көрсетеді [16, 282 б.].

Үшінші маңызды фактор – әлеуметтік қолдау деңгейі. Жасөспірім үшін әлеуметтік қолдау оның эмоционалдық тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі ресурстардың бірі болып табылады. Бұл қолдау отбасы мүшелері, достар, мұғалімдер және басқа да әлеуметтік институттар тарапынан көрсетілуі

мүмкін. Алайда қазіргі жағдайда көптеген жасөспірімдер сенімді қарым-қатынастың тапшылығын сезінеді. Олардың мәселелерін түсінетін, тыңдайтын және қолдайтын тұлғалардың болмауы ішкі күйзелісті күшейтіп, жалғыздық сезімін қалыптастырады.

Әлеуметтік оқшаулану – суицидтік мінез-құлықтың маңызды алғышарттарының бірі. Бұл құбылыс жасөспірімнің өзін қоғамнан шеттетілген, қажетсіз сезінуімен сипатталады. Мұндай психологиялық күй уақыт өте келе үмітсіздік пен өмірге деген қызығушылықтың төмендеуіне алып келеді. Ғылыми зерттеулерде әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі суицидтік тәуекелдің жоғарылауымен тікелей байланысты екендігі көрсетіледі [17, 7 б.].

Сонымен қатар, қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық факторлар да белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Отбасының материалдық жағдайының төмендігі, жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік сияқты мәселелер ата-аналардың психологиялық күйіне әсер етіп, бұл өз кезегінде балалардың тәрбиесіне және эмоционалдық жағдайына ықпал етеді. Мұндай жағдайда балаларда болашаққа деген сенімсіздік, тұрақсыздық және әлеуметтік әділетсіздік сезімдері қалыптасуы мүмкін.

Жоғарыда аталған факторлармен қатар, қазіргі қоғамда әлеуметтік ортаның трансформациясы да маңызды рөл атқарады. Урбанизация, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, дәстүрлі әлеуметтік байланыстардың әлсіреуі сияқты үрдістер жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуіне жаңа талаптар қояды. Бұл жағдай кейбір жасөспірімдер үшін қосымша стресс факторы ретінде көрінуі мүмкін.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының қалыптасуында әлеуметтік факторлар кешенді және өзара байланысты сипатқа ие. Отбасы, мектеп және жалпы әлеуметтік ортадағы жағымсыз құбылыстардың жиынтығы жасөспірімнің психологиялық тұрақтылығына әсер етіп, оның өмірлік қиындықтарға төтеп беру қабілетін төмендетеді. Сондықтан суицидтің алдын алу шараларын әзірлеу барысында әлеуметтік ортаның барлық

элементтерін жүйелі түрде талдау және оларды жақсартуға бағытталған кешенді тәсілдерді қолдану қажет.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының қалыптасуында психологиялық және жеке тұлғалық факторлар ерекше маңызға ие. Бұл факторлар жасөспірімнің ішкі дүниесін, оның эмоциялық тұрақтылығын, өмірлік қиындықтарға реакциясын және әлеуметтік ортаға бейімделу деңгейін анықтайды. Сондықтан суицидтік мінез-құлықты талдау барысында тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін кешенді түрде қарастыру қажет.

Жасөспірімдік кезең тұлғаның психологиялық қалыптасуындағы ең күрделі кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл кезеңде адамның өзін-өзі тануы, тұлғалық сәйкестенуі және әлеуметтік рөлдерді меңгеруі жүзеге асады. Алайда дәл осы уақытта эмоционалдық тұрақсыздық, жоғары сезімталдық, импульсивтілік және сыртқы бағалауға тәуелділік сияқты қасиеттер айқын көрінеді. Бұл ерекшеліктер жасөспірімдерді күйзелістік жағдайларға осал етеді және олардың өмірлік қиындықтарды еңсеру қабілетін төмендетеді [18, 112-115 б.].

Психологиялық факторлардың ішінде депрессиялық жағдайлар ерекше орын алады. Депрессия – бұл тек көңіл-күйдің төмендеуі ғана емес, ол адамның ойлау жүйесіне, мінез-құлқына және өмірге деген көзқарасына әсер ететін күрделі психикалық жағдай. Депрессияға ұшыраған жасөспірімдерде үмітсіздік, өзін қажетсіз сезіну, болашаққа сенімсіздік сияқты белгілер қалыптасады. Мұндай жағдай ұзақ уақыт сақталған кезде суицидтік ойлардың пайда болуына алып келеді [19, 110-123 б.].

Сонымен қатар, стресс және психологиялық жарақаттар да маңызды рөл атқарады. Жасөспірімдер үшін ата-ананың ажырасуы, жақын адамынан айырылу, мектептегі сәтсіздіктер немесе құрдастарымен қақтығыстар ауыр психологиялық соққы болуы мүмкін. Егер тұлғаның стресс жағдайларына төзімділігі төмен болса, ол мұндай қиындықтарды жеңе алмай, ішкі күйзелісін

күшейтеді. Бұл жағдай суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына алғышарт болады.

Жеке тұлғалық факторлардың ішінде өзін-өзі бағалау деңгейі маңызды орын алады. Өзін-өзі бағалаудың төмендігі жасөспірімнің өз мүмкіндіктеріне сенбеуіне, өзін қоғамда қажетсіз сезінуіне және әлеуметтік оқшаулануына әкеледі. Мұндай тұлғалар сыртқы сынға өте сезімтал болып келеді және өмірлік қиындықтарды шамадан тыс ауыр қабылдайды. Ғылыми зерттеулерде өзін-өзі бағалаудың төмендігі суицидтік тәуекелдің жоғарылауымен тікелей байланысты екендігі көрсетіледі [20, 136-145 б.].

Когнитивтік факторлар да ерекше назар аударуды талап етеді. Суицидке бейім тұлғалар көбінесе өмірлік жағдайларды теріс тұрғыдан қабылдауға бейім келеді. Олар уақытша қиындықтарды шешілмейтін мәселе ретінде бағалап, өмірдегі жағымды мүмкіндіктерді көре алмайды. Мұндай ойлау ерекшелігі «когнитивтік бұрмалану» деп аталады және ол үмітсіздік сезімін күшейтеді.

Сонымен қатар, эмоционалдық реттеу қабілетінің төмендігі де маңызды фактор болып табылады. Жасөспірімдердің көпшілігі өз эмоцияларын тиімді басқара алмайды, бұл олардың күйзелістік жағдайларда дұрыс шешім қабылдауына кедергі келтіреді. Эмоцияларды бақылау дағдыларының жетіспеушілігі агрессияның, тұйықталудың немесе суицидтік әрекеттердің пайда болуына алып келуі мүмкін.

Жасөспірімдік кезеңде тұлғалық дағдарыстар да жиі кездеседі. Әсіресе, өзін-өзі анықтау дағдарысы (идентификация дағдарысы) тұлғаның ішкі тұрақсыздығын күшейтеді. Өзінің қоғамдағы орнын таба алмау, болашаққа деген мақсаттардың болмауы немесе өмірлік құндылықтардың қалыптаспауы жасөспірімнің психологиялық күйіне кері әсер етеді.

Осылайша, психологиялық және жеке тұлғалық факторлар суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Бұл факторлар тұлғаның ішкі әлемімен тығыз байланысты және әлеуметтік факторлармен өзара әрекеттесе отырып, суицидтік тәуекел деңгейін анықтайды. Сондықтан

суицидтің алдын алу жүйесінде психологиялық көмек көрсету, ерте диагностика және тұлғалық даму бағдарламаларын енгізу ерекше маңызға ие.

Қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін факторлардың ішінде ақпараттық және цифрлық ортаның ықпалы ерекше маңызға ие. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, интернет пен әлеуметтік желілердің кең таралуы жасөспірімдердің өмір салтын, қарым-қатынас формаларын және психологиялық жағдайын түбегейлі өзгертті.

Бүгінгі таңда интернет жасөспірімдер үшін ақпарат алу құралы ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік өзара әрекеттесуінің негізгі алаңы болып табылады. Алайда цифрлық ортаның бақылаусыз және реттелмеген сипаты балалар мен жасөспірімдердің психологиялық қауіпсіздігіне бірқатар тәуекелдер туындатады. Ғылыми зерттеулерде интернет кеңістігінде кездесетін зиянды контент, оның ішінде суицидті насихаттайтын материалдар мен қауіпті онлайн-қоғамдастықтар жасөспірімдердің мінез-құлқына теріс әсер ететіні көрсетіледі.

Цифрлық ортадағы ең қауіпті құбылыстардың бірі – кибербуллинг. Кибербуллинг – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жүзеге асырылатын жүйелі психологиялық қысым. Дәстүрлі буллингтен айырмашылығы, кибербуллинг тәулік бойы жалғасуы мүмкін және кең аудиторияны қамтиды, бұл оның психологиялық әсерін күшейтеді. Зерттеулер кибербуллингке ұшыраған жасөспірімдерде депрессия, мазасыздық және суицидтік ойлардың пайда болу ықтималдығы жоғары екенін дәлелдейді [21, 207 б.].

Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі салыстыру феномені де маңызды фактор болып табылады. Жасөспірімдер көбінесе өз өмірін әлеуметтік желілердегі «идеалдандырылған» бейнелермен салыстырады, бұл олардың өзін-өзі бағалау деңгейінің төмендеуіне алып келеді. Мұндай жағдайда тұлғада жеткіліксіздік сезімі, әлеуметтік қысым және ішкі қанағаттанбаушылық

қалыптасады. Бұл факторлар ұзақ мерзімді перспективада психологиялық күйзелістің күшеюіне және суицидтік тәуекелдің артуына әкелуі мүмкін..

Ақпараттық ортадағы тағы бір маңызды мәселе – зиянды контентке қолжетімділік. Интернетте суицид тәсілдері, өзін-өзі зақымдау әдістері және «өлім топтары» туралы ақпараттың еркін таралуы жасөспірімдердің психикасына қауіпті әсер етеді. Мұндай ақпарат әсіресе психологиялық тұрғыдан әлсіз немесе күйзелістік жағдайдағы балалар үшін қауіпті, себебі олар бұл әрекеттерді мәселені шешудің жалғыз жолы ретінде қабылдауы мүмкін.

Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, цифрлық технологияларды шамадан тыс пайдалану да психологиялық денсаулыққа кері әсер етеді. Ұзақ уақыт бойы әлеуметтік желілерде болу, ұйқы режимінің бұзылуы, шынайы қарым-қатынастың азаюы жасөспірімдердің эмоционалдық жағдайын нашарлатады. Бұл факторлар депрессиялық белгілердің пайда болуына және психологиялық тұрақсыздықтың артуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, интернет кеңістігінде қалыптасатын анонимділік феномені де белгілі бір қауіп төндіреді. Анонимділік пайдаланушылардың жауапкершілігін төмендетіп, агрессивті мінез-құлықтың таралуына жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде жасөспірімдерге бағытталған онлайн-қысымның күшеюіне алып келеді.

Осылайша, ақпараттық және цифрлық орта кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Бұл факторлардың ерекшелігі – олардың жасөспірімдердің психикасына жанама және ұзақ мерзімді әсер етуінде. Сондықтан қазіргі жағдайда суицидтің алдын алу шаралары цифрлық қауіпсіздік мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылуы тиіс.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу мәселесінде құқықтық және институционалдық факторлар ерекше маңызға ие. Бұл бағытта мемлекет тарапынан қабылданатын нормативтік-құқықтық актілер, мемлекеттік саясаттың басымдықтары және уәкілетті органдардың қызметінің

тиімділігі шешуші рөл атқарады. Суицидтің алдын алу тек медициналық немесе психологиялық мәселе емес, сонымен қатар құқықтық реттеуді, институционалдық үйлестіруді және мемлекеттік басқарудың тиімді механизмдерін талап ететін кешенді мәселе болып табылады.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау Конституциядан бастау алады, онда адам өмірі мен денсаулығы ең жоғары құндылық ретінде бекітілген [26]. Бұл қағида кәмелетке толмағандардың өмірін қорғау мен олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайды. Сонымен қатар, мемлекеттік саясаттың қазіргі бағыты да балалардың әл-ауқатын арттыруға және құқықтарын қорғауға бағытталған. Мемлекет басшысының Жолдауында қоғамда заң мен тәртіпті нығайту, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оның ішінде балалардың қауіпсіздігін арттыру қажеттілігі ерекше атап өтіледі [1].

Сонымен қатар, «Прокуратура туралы» Конституциялық заңда прокуратура органдарының негізгі міндеттерінің бірі ретінде заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ету және адам құқықтарын қорғау белгіленген [23]. Бұл тұрғыда прокуратура органдары кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінде маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, прокуратура органдары құқық қорғау, білім беру және денсаулық сақтау мекемелері арасындағы өзара іс-қимылды үйлестіру арқылы суицидтің алдын алу шараларын тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді.

Алайда қолданыстағы құқықтық реттеу жүйесінде бірқатар проблемалық аспектілер байқалады. Біріншіден, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алуға бағытталған нормалар әртүрлі заңнамалық актілерде шашыраңқы түрде бекітілген және олардың арасында нақты жүйелілік жеткіліксіз. Бұл құқық қолдану тәжірибесінде қиындықтар туындатып, профилактикалық жұмыстың тиімділігін төмендетеді. Екіншіден,

ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жеткіліксіз деңгейі байқалады, яғни әртүрлі мемлекеттік органдардың қызметі көбінесе үйлестірілмеген сипатқа ие.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, суицидтің алдын алу тиімді болуы үшін кешенді ұлттық стратегия қажет. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, суицидтің алдын алу жүйесі тек құқықтық реттеумен шектелмей, білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау салаларын қамтитын кешенді тәсілге негізделуі тиіс [10]. Сонымен қатар, халықаралық зерттеулерде құқықтық нормалар мен институционалдық механизмдердің үйлесімділігі суицид деңгейін төмендетудің негізгі шарттарының бірі ретінде қарастырылады.

Құқықтық факторлардың тағы бір маңызды аспектісі – цифрлық кеңістікті реттеу. Қазіргі жағдайда интернет арқылы таралатын зиянды ақпарат, оның ішінде суицидті насихаттайтын контент кәмелетке толмағандардың психикасына теріс әсер етеді. Осыған байланысты мемлекет тарапынан ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, зиянды контентті шектеу және балаларды қорғауға бағытталған құқықтық механизмдерді жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар, құқық қолдану тәжірибесінде профилактикалық бағыттың жеткіліксіз дамығанын атап өту қажет. Көп жағдайда мемлекеттік органдардың қызметі құқық бұзушылық орын алғаннан кейінгі реактивті шараларға бағытталған, ал алдын алу жұмыстары жеткілікті деңгейде жүзеге асырылмайды. Бұл суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігін төмендететін факторлардың бірі болып табылады.

Институционалдық тұрғыдан алғанда, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу көпсалалы тәсілді талап етеді. Бұл үдерісте білім беру ұйымдары, денсаулық сақтау мекемелері, әлеуметтік қызметтер және құқық қорғау органдары бірлесіп әрекет етуі тиіс. Алайда практикада мұндай өзара іс-қимылдың жүйелі механизмі толық қалыптаспаған, бұл өз кезегінде профилактикалық шаралардың нәтижелілігіне әсер етеді.

Осылайша, құқықтық және институционалдық факторлар кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесінде маңызды орын алады. Қолданыстағы құқықтық базаны жетілдіру, ведомствоаралық үйлестіруді күшейту және профилактикалық бағытты дамыту суицидтің алдын алу тиімділігін арттырудың негізгі шарттары болып табылады.

1.3 Кәмелетке толмағандар суицидінің алдын алудың халықаралық тәжірибесі

Кәмелетке толмағандар арасындағы суицид мәселесі қазіргі таңда жаһандық деңгейдегі өзекті әлеуметтік және денсаулық сақтау проблемаларының бірі болып табылады. Осыған байланысты халықаралық ұйымдар, оның ішінде Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ), Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және Балалар қоры (UNICEF) суицидтің алдын алу бағытында кешенді стратегиялар мен бағдарламалар әзірлеуде. Бұл ұйымдардың қызметі суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жүйесін қалыптастыруда маңызды әдістемелік және ұйымдастырушылық негіз болып табылады.

ДДСҰ-ның мәліметтері бойынша, жыл сайын әлемде шамамен 700 мыңға жуық адам суицид салдарынан көз жұмады, ал олардың елеулі бөлігі жастар мен кәмелетке толмағандар санатына жатады [5]. Сонымен қатар, суицид 15–29 жас аралығындағы жастар арасында өлім-жітімнің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Бұл деректер суицидтің алдын алу мәселесінің тек ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық деңгейде де ерекше маңызға ие екенін көрсетеді.

ДДСҰ әзірлеген «Suicide worldwide in 2019» және «Preventing suicide: A global imperative» атты құжаттарда суицидтің алдын алу бойынша негізгі бағыттар айқындалған. Аталған құжаттарда суицидтің алдын алу үшін кешенді, көпсалалы және дәлелді тәсілдерді қолдану қажеттілігі атап өтіледі. Атап

айтқанда, ерте диагностика, психологиялық көмек көрсету, қауіпті топтарды анықтау және әлеуметтік қолдауды күшейту негізгі басымдықтар ретінде белгіленген [5].

Халықаралық тәжірибеде суицидтің алдын алу жүйесі «биопсихосоциалды модельге» негізделеді. Бұл модель суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуын биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырады. Осыған байланысты алдын алу шаралары да тек медициналық немесе психологиялық көмекпен шектелмей, білім беру, әлеуметтік қорғау және құқықтық реттеу салаларын қамтуы тиіс.

БҰҰ және UNICEF ұйымдары да балалар мен жасөспірімдердің психикалық денсаулығын қорғауға ерекше назар аударады. UNICEF-тің «The State of the World's Children» баяндамасында балалардың психикалық денсаулығын нығайту, олардың әлеуметтік бейімделуін қолдау және психологиялық көмекке қолжетімділікті арттыру негізгі міндеттердің бірі ретінде көрсетілген [4]. Сонымен қатар, бұл құжатта балалардың эмоционалдық әл-ауқаты олардың білім алуына, әлеуметтік дамуына және жалпы өмір сапасына тікелей әсер ететіні атап өтіледі.

Халықаралық ұйымдардың ұсынымдарына сәйкес, суицидтің алдын алу жүйесі бірнеше негізгі бағыттарды қамтуы тиіс. Біріншіден, халықтың психикалық денсаулық туралы хабардарлығын арттыру маңызды. Қоғамда суицид мәселесіне қатысты стигманың сақталуы көптеген адамдардың уақытылы көмекке жүгінуіне кедергі келтіреді. Екіншіден, алғашқы медициналық-санитарлық көмек деңгейінде психологиялық қызметтерді дамыту қажет. Үшіншіден, білім беру ұйымдарында профилактикалық бағдарламаларды енгізу арқылы жасөспірімдердің өмірлік дағдыларын дамыту маңызды.

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеде «gatekeeper» тәсілі кеңінен қолданылады. Бұл тәсіл бойынша мұғалімдер, дәрігерлер, әлеуметтік

қызметкерлер сияқты тұлғалар суицидтік тәуекелі бар балаларды ерте анықтап, оларды қажетті көмек көрсету жүйесіне бағыттайды. Бұл әдіс суицидтің алдын алуда тиімді құралдардың бірі ретінде танылған.

Тағы бір маңызды бағыт – ақпараттық кеңістікті реттеу. ДДСҰ ұсынымдарына сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарында суицид тақырыбын жариялау белгілі бір ережелерге сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Суицидті насихаттайтын немесе романтизациялайтын материалдар оның қайталануына әсер етуі мүмкін. Сондықтан халықаралық деңгейде жауапты ақпарат тарату қағидалары енгізілген.

Жалпы алғанда, халықаралық ұйымдардың тәжірибесі суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігі оның кешенділігіне, ғылыми негізделуіне және түрлі секторлар арасындағы үйлестіруге тәуелді екенін көрсетеді. Бұл тәжірибе кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу бойынша ұлттық саясатты жетілдіру үшін маңызды әдістемелік негіз болып табылады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы суицид мәселесі қазіргі таңда жаһандық деңгейдегі өзекті әлеуметтік және денсаулық сақтау проблемаларының бірі болып табылады. Осыған байланысты халықаралық ұйымдар, оның ішінде Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ), Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және Балалар қоры (UNICEF) суицидтің алдын алу бағытында кешенді стратегиялар мен бағдарламалар әзірлеуде. Бұл ұйымдардың қызметі суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жүйесін қалыптастыруда маңызды әдістемелік және ұйымдастырушылық негіз болып табылады.

ДДСҰ-ның мәліметтері бойынша, жыл сайын әлемде шамамен 700 мыңға жуық адам суицид салдарынан көз жұмады, ал олардың елеулі бөлігі жастар мен кәмелетке толмағандар санатына жатады [5]. Сонымен қатар, суицид 15–29 жас аралығындағы жастар арасында өлім-жітімнің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Бұл деректер суицидтің алдын алу мәселесінің тек ұлттық

деңгейде ғана емес, халықаралық деңгейде де ерекше маңызға ие екенін көрсетеді.

ДДСҰ әзірлеген «Suicide worldwide in 2019» және «Preventing suicide: A global imperative» атты құжаттарда суицидтің алдын алу бойынша негізгі бағыттар айқындалған. Аталған құжаттарда суицидтің алдын алу үшін кешенді, көпсалалы және дәлелді тәсілдерді қолдану қажеттілігі атап өтіледі. Атап айтқанда, ерте диагностика, психологиялық көмек көрсету, қауіпті топтарды анықтау және әлеуметтік қолдауды күшейту негізгі басымдықтар ретінде белгіленген [5].

Халықаралық тәжірибеде суицидтің алдын алу жүйесі «биопсихосоциалды модельге» негізделеді. Бұл модель суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуын биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырады. Осыған байланысты алдын алу шаралары да тек медициналық немесе психологиялық көмекпен шектелмей, білім беру, әлеуметтік қорғау және құқықтық реттеу салаларын қамтуы тиіс.

БҰҰ және UNICEF ұйымдары да балалар мен жасөспірімдердің психикалық денсаулығын қорғауға ерекше назар аударады. UNICEF-тің «The State of the World's Children» баяндамасында балалардың психикалық денсаулығын нығайту, олардың әлеуметтік бейімделуін қолдау және психологиялық көмекке қолжетімділікті арттыру негізгі міндеттердің бірі ретінде көрсетілген [5]. Сонымен қатар, бұл құжатта балалардың эмоционалдық әл-ауқаты олардың білім алуына, әлеуметтік дамуына және жалпы өмір сапасына тікелей әсер ететіні атап өтіледі.

Халықаралық ұйымдардың ұсынымдарына сәйкес, суицидтің алдын алу жүйесі бірнеше негізгі бағыттарды қамтуы тиіс. Біріншіден, халықтың психикалық денсаулық туралы хабардарлығын арттыру маңызды. Қоғамда суицид мәселесіне қатысты стигманың сақталуы көптеген адамдардың уақытылы көмекке жүгінуіне кедергі келтіреді. Екіншіден, алғашқы

медициналық-санитарлық көмек деңгейінде психологиялық қызметтерді дамыту қажет. Үшіншіден, білім беру ұйымдарында профилактикалық бағдарламаларды енгізу арқылы жасөспірімдердің өмірлік дағдыларын дамыту маңызды.

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеде «gatekeeper» тәсілі кеңінен қолданылады. Бұл тәсіл бойынша мұғалімдер, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер сияқты тұлғалар суицидтік тәуекелі бар балаларды ерте анықтап, оларды қажетті көмек көрсету жүйесіне бағыттайды. Бұл әдіс суицидтің алдын алуда тиімді құралдардың бірі ретінде танылған.

Тағы бір маңызды бағыт – ақпараттық кеңістікті реттеу. ДДСҰ ұсынымдарына сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарында суицид тақырыбын жариялау белгілі бір ережелерге сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Суицидті насихаттайтын немесе романтизациялайтын материалдар оның қайталануына әсер етуі мүмкін. Сондықтан халықаралық деңгейде жауапты ақпарат тарату қағидалары енгізілген.

Жалпы алғанда, халықаралық ұйымдардың тәжірибесі суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігі оның кешенділігіне, ғылыми негізделуіне және түрлі секторлар арасындағы үйлестіруге тәуелді екенін көрсетеді. Бұл тәжірибе кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу бойынша ұлттық саясатты жетілдіру үшін маңызды әдістемелік негіз болып табылады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу саласындағы халықаралық тәжірибені талдау көрсеткендей, бұл бағыттағы тиімді саясат кешенді және көпсалалы тәсілге негізделуі тиіс. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) суицидтің алдын алу жүйесін тек медициналық шаралармен шектемей, білім беру, әлеуметтік қорғау және құқықтық реттеу тетіктерін біріктіретін жүйе ретінде қарастырады [5]. Сонымен қатар, жаһандық статистикалық деректер суицидтің жастар арасында кең таралғанын көрсетіп, алдын алу шараларын күшейтудің қажеттілігін дәлелдейді.

Қазақстан жағдайында халықаралық тәжірибені енгізу кезінде ең алдымен оның ұлттық ерекшеліктерге бейімделуі маңызды. Бұл тұрғыда тиімді модель ретінде кешенді ұлттық стратегияны қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, суицидтің алдын алу бойынша ұлттық бағдарламалар нақты мақсаттар мен индикаторларға негізделген жағдайда ғана нәтижелі болады. Мысалы, Финляндия мен Ұлыбританияда қабылданған мемлекеттік бағдарламалар суицид деңгейін төмендетуде айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізген [6].

Қазақстан үшін маңызды бағыттардың бірі – мектепке негізделген профилактиканы дамыту. АҚШ тәжірибесінде мектептер суицидтің алдын алу жүйесінің негізгі элементі ретінде қарастырылады, онда оқушылардың психологиялық жағдайын тұрақты бақылау, ерте диагностика және өмірлік дағдыларды дамыту бағдарламалары енгізілген [7]. Бұл тәсіл Қазақстан жағдайында да тиімді болуы мүмкін, себебі мектеп жасөспірімдермен тікелей жұмыс істейтін негізгі әлеуметтік институттардың бірі болып табылады.

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе психологиялық қызметтердің қолжетімділігінің маңыздылығын көрсетеді. UNICEF баяндамасында балалардың психикалық денсаулығын қолдау жүйесінің дамуы олардың әлеуметтік бейімделуіне және жалпы әл-ауқатына тікелей әсер ететіні атап өтіледі [4]. Осыған байланысты Қазақстанда психологиялық көмек көрсету қызметтерін кеңейту, оның ішінде мектептерде және онлайн форматта қолжетімділігін арттыру өзекті мәселе болып табылады.

Тағы бір маңызды бағыт – цифрлық кеңістікті реттеу. Жапония мен Оңтүстік Корея тәжірибесінде суицидтің алдын алу мақсатында интернет кеңістігін бақылау, зиянды контентті шектеу және онлайн кеңес беру қызметтерін дамыту шаралары жүзеге асырылған [8]. Қазақстан үшін де бұл бағыттың маңызы зор, өйткені жасөспірімдер цифрлық ортада белсенді уақыт өткізеді және оның теріс әсеріне ұшырау қаупі жоғары.

Халықаралық тәжірибені талдау ведомствоаралық өзара іс-қимылдың маңыздылығын да көрсетеді. Тиімді жүйе білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау және құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмысын талап етеді. Қазақстанда бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасалғанымен, жүйелі үйлестіру механизмдерін одан әрі жетілдіру қажет.

Жалпы алғанда, халықаралық тәжірибені Қазақстан жағдайында қолдану оның негізгі элементтерін бейімдеу арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Атап айтқанда, кешенді ұлттық стратегия әзірлеу, мектептік профилактиканы дамыту, психологиялық қызметтердің қолжетімділігін арттыру, цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және ведомствоаралық үйлестіруді күшейту суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары болып табылады.

2 Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудың ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктері

2.1 Құқықтық реттеу және мемлекеттік саясаттың ерекшеліктері

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу мәселесі Қазақстан Республикасында құқықтық реттеудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл саладағы құқықтық негіздер ең алдымен адамның өмірі мен денсаулығын жоғары құндылық ретінде танитын конституциялық қағидаларға сүйенеді. Қазақстан Республикасының Конституциясында әрбір адамның өмір сүру құқығы бекітілген және бұл құқық мемлекет тарапынан қорғалуға тиіс негізгі құқықтардың бірі ретінде белгіленген.

Аталған конституциялық қағида кәмелетке толмағандардың өмірі мен денсаулығын қорғау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және психологиялық әл-ауқатын қолдау жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізін құрайды. Осы тұрғыда мемлекет балалардың құқықтарын қорғауды тек құқықтық міндет ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жауапкершілік ретінде қарастырады.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау саласындағы құқықтық реттеу бірқатар салалық заңнамалық актілермен жүзеге асырылады. Олардың қатарында қылмыстық, әкімшілік, білім беру және денсаулық сақтау саласындағы заңдар ерекше орын алады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы кәмелетке толмағандарды қылмыстық құқық бұзушылықтарға тарту, сондай-ақ олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттер үшін жауаптылықты белгілейді. Бұл нормалар суицидтің алдын алу жүйесінде жанама, бірақ маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, қылмыстық-процестік заңнама да кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау тетіктерін айқындайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде кәмелетке

толмағандардың құқықтарын қорғауға бағытталған арнайы нормалар қарастырылған, олар тергеп-тексеру және сот өндірісі барысында олардың заңды мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл нормалар балалардың құқықтарын қорғаудың кепілдіктерін күшейтіп, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Құқықтық реттеудің маңызды элементтерінің бірі – прокуратура органдарының қызметі болып табылады. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сәйкес, прокуратура заңдылықтың сақталуын қадағалай отырып, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды жүзеге асырады [23]. Бұл ретте кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету прокуратура қызметінің басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, Бас Прокурордың ведомстволық актілері де құқықтық реттеу жүйесінде маңызды орын алады. Атап айтқанда, сотта мемлекет мүдделерінің өкілдігін ұйымдастыру және сот актілерінің заңдылығын қадағалау жөніндегі нұсқаулықта прокурорлардың құқық қорғау қызметін жүзеге асыру тәртібі айқындалған. Бұл құжаттар құқық қолдану тәжірибесін жүйелеуге және мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Жоғарыда аталған құқықтық актілермен қатар, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары да құқық қолдану тәжірибесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Аталған қаулылар қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау, жаза тағайындау және сот практикасын біріздендіру мәселелерін реттей отырып, кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау тетіктерін нақтылайды.

Сонымен бірге, қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу мәселесі құқықтық реттеуде кешенді тәсілді талап етеді. Бұл тек қылмыстық немесе әкімшілік жауаптылық мәселелерімен шектелмей, әлеуметтік, психологиялық және профилактикалық шараларды

қамтитын жүйені қалыптастыруды қажет етеді. Осы тұрғыда құқықтық реттеу жүйесі әртүрлі салалық заңнамалардың өзара байланысын және олардың үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Осылайша, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алудың құқықтық негіздері көпдеңгейлі сипатқа ие және конституциялық қағидалардан бастап салалық заңнама мен ведомстволық актілерге дейінгі құқықтық нормалардың жиынтығымен айқындалады. Бұл жүйенің тиімділігі құқықтық нормалардың үйлесімділігіне, олардың нақты іске асырылуына және мемлекеттік органдардың үйлестірілген қызметіне тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл саясат қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге, халықтың психикалық денсаулығын нығайтуға және балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған кешенді шаралар жүйесін қамтиды.

Мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасының стратегиялық құжаттарында айқын көрініс табады. Атап айтқанда, Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауында қоғамда заң мен тәртіпті нығайту, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және әлеуметтік әлауқатты арттыру мәселелері басым бағыттардың бірі ретінде белгіленген [1]. Бұл бағыттар кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, олардың өмірі мен денсаулығын қорғау мәселелерімен тікелей байланысты.

Қазіргі мемлекеттік саясатта кәмелетке толмағандардың суицидінің алдын алу мәселесі әлеуметтік саясаттың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл ретте мемлекет балалардың құқықтарын қорғау, олардың психологиялық әлауқатын қамтамасыз ету және әлеуметтік тәуекелдерді төмендету бағытында жүйелі шаралар қабылдауда. Аталған шаралар білім беру жүйесі, денсаулық сақтау саласы және әлеуметтік қорғау институттары арқылы іске асырылады.

Мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі – профилактикалық жұмыстарды күшейту болып табылады. Қазіргі кезеңде суицидтің алдын алу тек құқық бұзушылықтардың салдарын жоюмен шектелмей, олардың алдын алу шараларын жүйелі түрде жүзеге асыруды талап етеді. Осыған байланысты ерте диагностика, тәуекел топтарын анықтау және психологиялық көмек көрсету жүйесін дамыту негізгі басымдықтардың бірі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, мемлекеттік саясатта ведомствоаралық өзара іс-қимыл мәселесіне ерекше назар аударылады. Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу білім беру, денсаулық сақтау, ішкі істер және әлеуметтік қорғау органдарының бірлескен қызметін талап етеді. Бұл бағытта прокуратура органдарының үйлестіруші рөлі ерекше маңызды, себебі олар заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік органдардың қызметін жүйелеуге ықпал етеді.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, мемлекеттік саясаттың тиімділігі оның кешенділігі мен ғылыми негізделуіне байланысты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы суицидтің алдын алу саясаты ұлттық деңгейде нақты стратегиялар мен бағдарламалар арқылы жүзеге асырылуы тиіс екенін атап өтеді [10]. Бұл ретте профилактика, ақпараттық саясат және психологиялық қызметтердің қолжетімділігі негізгі бағыттар ретінде қарастырылады.

Қазақстан жағдайында мемлекеттік саясаттың тағы бір маңызды бағыты – ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу. Қоғамда психикалық денсаулық мәселелеріне қатысты стигманың сақталуы көптеген адамдардың уақтылы көмекке жүгінуіне кедергі келтіреді. Сондықтан халықтың психологиялық сауаттылығын арттыру және суицидтің алдын алу бойынша ақпараттық жұмыстар жүргізу мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Сонымен бірге, цифрлық технологиялардың дамуы мемлекеттік саясатқа жаңа талаптар қойып отыр. Жасөспірімдердің интернет кеңістігінде белсенді болуы олардың психологиялық жағдайына әсер ететін жаңа тәуекелдерді

туындатады. Осыған байланысты мемлекет тарапынан цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, зиянды контентті шектеу және онлайн-психологиялық көмек көрсету қызметтерін дамыту бағытында шаралар қабылдануда.

Осылайша, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы мемлекеттік саясат кешенді сипатқа ие және құқықтық, әлеуметтік, психологиялық және ақпараттық бағыттарды қамтиды. Бұл саясаттың тиімділігі оның жүйелілігіне, ведомствоаралық үйлестіру деңгейіне және профилактикалық шаралардың сапасына тікелей байланысты.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесінде уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі ерекше маңызға ие. Бұл бағыттағы жұмыс кешенді сипатқа ие және әртүрлі мемлекеттік институттардың өзара іс-қимылына негізделеді. Аталған жүйеде құқық қорғау органдары, білім беру ұйымдары, денсаулық сақтау мекемелері және әлеуметтік қорғау қызметтері негізгі рөл атқарады.

Құқық қорғау органдарының ішінде прокуратура органдарының қызметі ерекше орын алады. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сәйкес, прокуратура заңдылықтың сақталуын қадағалай отырып, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды жүзеге асырады [23]. Осы тұрғыда кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету прокуратура қызметінің басым бағыттарының бірі болып табылады.

Прокуратура органдарының қызметі тек құқық бұзушылықтарға ден қоюмен шектелмей, олардың алдын алу шараларын үйлестіруді де қамтиды. Атап айтқанда, прокуратура білім беру, денсаулық сақтау және ішкі істер органдары арасындағы өзара іс-қимылды ұйымдастырып, профилактикалық жұмыстың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл ретте прокурорлық қадағалау құқық қолдану практикасының заңдылығын қамтамасыз етуге және кәмелетке толмағандардың құқықтарының бұзылуына жол бермеуге бағытталған.

Ішкі істер органдары да суицидтің алдын алу жүйесінде маңызды рөл атқарады. Олар кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, қауіп тобындағы балаларды анықтау және олармен профилактикалық жұмыстар жүргізу бағытында қызмет атқарады. Сонымен қатар, полиция органдары отбасындағы қолайсыз жағдайларды анықтап, тиісті шаралар қабылдайды, бұл суицидтік тәуекелді төмендетуге ықпал етеді.

Білім беру ұйымдары кәмелетке толмағандармен тікелей жұмыс істейтін негізгі институттардың бірі болып табылады. Мектептерде педагогтар мен психологтар оқушылардың психологиялық жағдайын бақылап, олардың мінез-құлқындағы өзгерістерді анықтайды. Сонымен қатар, білім беру жүйесінде өмірлік дағдыларды дамытуға, стресс жағдайларына төзімділікті арттыруға және әлеуметтік бейімделуді жақсартуға бағытталған бағдарламалар жүзеге асырылады. Бұл шаралар суицидтік мінез-құлықтың алдын алуда маңызды рөл атқарады.

Денсаулық сақтау жүйесі де суицидтің алдын алу саласында маңызды функцияларды орындайды. Медициналық ұйымдар психикалық денсаулықты сақтау, депрессиялық жағдайларды диагностикалау және емдеу, сондай-ақ психологиялық көмек көрсету бағытында қызмет атқарады. Ерте диагностика және уақтылы медициналық көмек көрсету суицидтік тәуекелді төмендетудің негізгі факторларының бірі болып табылады.

Әлеуметтік қорғау органдары кәмелетке толмағандардың өмір сүру жағдайларын жақсарту, әлеуметтік қолдау көрсету және тәуекел топтарына жататын отбасылармен жұмыс жүргізу арқылы профилактикалық жүйенің маңызды элементі болып табылады. Бұл органдар әлеуметтік осал топтарды анықтап, оларға қажетті көмек көрсету арқылы балалардың психологиялық жағдайын тұрақтандыруға ықпал етеді.

Алайда, практика көрсеткендей, уәкілетті органдардың қызметінде бірқатар проблемалық аспектілер байқалады. Атап айтқанда, ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жеткіліксіз деңгейі, ақпарат алмасудың әлсіздігі және

профилактикалық шаралардың жүйесіздігі суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігін төмендетеді. Бұл жағдай әртүрлі мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіруді күшейту қажеттілігін көрсетеді.

Халықаралық тәжірибеде суицидтің алдын алу жүйесі көпсалалы тәсілге негізделіп, әртүрлі институттардың үйлесімді жұмысын талап етеді. Осыған байланысты Қазақстанда да уәкілетті органдардың өзара іс-қимылын жетілдіру, олардың қызметін нақты үйлестіру және бірыңғай профилактикалық механизмдерді енгізу қажеттілігі туындайды.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесінде уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі кешенді және өзара байланысты сипатқа ие. Бұл жүйенің тиімділігі әрбір органның өз функцияларын сапалы орындауына және олардың үйлесімді өзара әрекетіне тікелей байланысты.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы құқықтық реттеу жүйесін талдау оның белгілі бір деңгейде қалыптасқанын көрсеткенімен, практикада бірқатар жүйелік проблемалардың бар екенін айқындайды. Бұл проблемалар құқықтық нормалардың мазмұнына ғана емес, олардың іске асырылу тетіктеріне де байланысты.

Бірінші проблема – құқықтық реттеудің фрагментарлық сипаты. Қазіргі таңда кәмелетке толмағандардың суицидінің алдын алу мәселесіне қатысты нормалар әртүрлі салалық заңнамаларда көрініс тапқанымен, олар бірыңғай жүйеге біріктірілмеген. Бұл өз кезегінде құқық қолдану практикасының бірізділігін қамтамасыз етуге кедергі келтіреді және профилактикалық жұмыстың тиімділігін төмендетеді. Конституциялық деңгейде адамның өмірі мен денсаулығы жоғары құндылық ретінде бекітілгенімен, осы қағиданы іске асыратын нақты тетіктердің жүйелілігі жеткіліксіз.

Екінші маңызды проблема – ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жеткіліксіздігі. Кәмелетке толмағандардың суицидін алдын алу білім беру, денсаулық сақтау, ішкі істер және әлеуметтік қорғау органдарының бірлескен

қызметін талап етеді. Алайда практикада бұл органдардың қызметі көбінесе үйлестірілмеген сипатқа ие болып, ақпарат алмасу жүйесі толық жолға қойылмаған. Бұл жағдай тәуекел тобындағы балаларды уақтылы анықтауға және оларға қажетті көмек көрсетуге кедергі келтіреді. Осы тұрғыда прокуратура органдарының үйлестіруші рөлін күшейту қажеттілігі туындайды [23].

Үшінші проблема – профилактикалық бағыттың жеткіліксіз дамуы. Қазіргі құқық қолдану тәжірибесінде мемлекеттік органдардың қызметі көбінесе құқық бұзушылықтар орын алғаннан кейінгі реактивті шараларға бағытталған. Ал суицидтің алдын алу үшін алдын ала әрекет ету, яғни ерте диагностика, тәуекел факторларын анықтау және психологиялық көмек көрсету жүйесін дамыту қажет. Халықаралық тәжірибе профилактикалық шаралардың басымдығы суицид деңгейін төмендетудің негізгі шарттарының бірі екенін көрсетеді.

Төртінші проблема – психологиялық көмек көрсету жүйесінің жеткіліксіздігі. Көптеген жағдайларда жасөспірімдер кәсіби психологиялық көмекке уақтылы қол жеткізе алмайды. Бұл әсіресе өңірлік деңгейде айқын байқалады. Мектеп психологтарының жүктемесінің жоғары болуы, мамандардың тапшылығы және психологиялық қызметтердің жеткіліксіз дамуы суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігін төмендететін факторлардың бірі болып табылады.

Бесінші проблема – цифрлық кеңістіктегі қауіптердің жеткілікті деңгейде реттелмеуі. Қазіргі уақытта интернет кеңістігінде суицидті насихаттайтын немесе романтизациялайтын контенттің таралуы кәмелетке толмағандардың психикасына теріс әсер етуде. Бұл бағытта құқықтық реттеуді жетілдіру, зиянды контентті шектеу және ақпараттық қауіпсіздік шараларын күшейту қажеттілігі туындайды.

Алтыншы проблема – қоғамдағы психикалық денсаулық мәселелеріне қатысты стигманың сақталуы. Көптеген жағдайларда жасөспірімдер мен

олардың ата-аналары психологиялық көмекке жүгінуден тартынатыны байқалады. Бұл мәселе құқықтық реттеумен қатар, ақпараттық-түсіндіру жұмыстары арқылы шешілуі тиіс.

Жоғарыда аталған проблемаларды шешу мақсатында бірқатар жетілдіру бағыттарын ұсынуға болады.

Біріншіден, кәмелетке толмағандардың суицидiнiң алдын алу саласында бірыңғай ұлттық стратегияны әзірлеу қажет. Бұл құжатта нақты мақсаттар, индикаторлар және жауапты органдар айқындалуы тиіс. Мұндай тәсіл халықаралық тәжірибеде өзінің тиімділігін дәлелдеген.

Екіншіден, ведомствоаралық өзара іс-қимылды күшейту мақсатында бірыңғай ақпарат алмасу жүйесін енгізу қажет. Бұл тәуекел тобындағы балаларды ерте анықтауға және оларға жедел көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, мектептерде психологиялық қызметтердің әлеуетін арттыру қажет. Бұл үшін мамандар санын көбейту, олардың біліктілігін арттыру және профилактикалық бағдарламаларды енгізу маңызды.

Төртіншіден, цифрлық қауіпсіздік саласында құқықтық реттеуді жетілдіру қажет. Атап айтқанда, интернеттегі зиянды контентті шектеу және балаларды қорғауға бағытталған құқықтық механизмдерді күшейту орынды.

Бесіншіден, халықтың психологиялық сауаттылығын арттыруға бағытталған ақпараттық саясатты дамыту қажет. Бұл қоғамдағы стигманы төмендетіп, психологиялық көмекке жүгіну мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы құқықтық реттеуді жетілдіру кешенді тәсілді талап етеді. Құқықтық, институционалдық және әлеуметтік шаралардың үйлесімді жүзеге асырылуы ғана аталған мәселенің тиімді шешімін қамтамасыз ете алады.

2.2 Ведомствоаралық өзара іс-қимыл және профилактикалық қызметтің тиімділігі, оның ішінде цифрлық технологияларды қолдану

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы ведомствоаралық өзара іс-қимыл Қазақстан Республикасында қалыптасқан және жүйелі түрде жүзеге асырылып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. Бұл үдеріс мемлекеттік органдардың, білім беру ұйымдарының, денсаулық сақтау мекемелерінің және құқық қорғау құрылымдарының бірлескен қызметіне негізделеді.

Қазіргі таңда аталған саладағы өзара іс-қимылдың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері жеткілікті деңгейде қалыптасқан. Атап айтқанда, прокуратура органдары заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік органдар қызметінің үйлесімділігін арттыруға бағытталған үйлестіруші функцияны жүзеге асырады. Бұл өз кезегінде кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің тұрақтылығын нығайтуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, ведомствоаралық өзара іс-қимыл білім беру ұйымдары арқылы белсенді түрде жүзеге асырылады. Мектептер мен колледждерде педагогтар мен психологтар оқушылардың психологиялық жағдайын бақылап, олардың мінез-құлқындағы өзгерістерді анықтау бойынша жүйелі жұмыс жүргізеді. Бұл жұмыстар тәуекел топтарын ерте кезеңде айқындауға және қажетті көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Денсаулық сақтау жүйесі де аталған үдерісте маңызды рөл атқарады. Медициналық ұйымдар психикалық денсаулықты сақтау, депрессиялық жағдайларды диагностикалау және психологиялық көмек көрсету бағытында қызмет атқарады. Бұл қызметтер кәмелетке толмағандардың психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және олардың өмірлік қиындықтарға бейімделу қабілетін арттыруға бағытталған.

Ішкі істер органдары мен әлеуметтік қорғау жүйесі де профилактикалық шараларды жүзеге асыруда маңызды орын алады. Олар әлеуметтік тәуекел топтарына жататын отбасыларды анықтау, профилактикалық әңгімелер жүргізу және құқық бұзушылықтардың алдын алу бағытында жұмыс істейді. Бұл өз кезегінде кәмелетке толмағандардың әлеуметтік жағдайын тұрақтандыруға ықпал етеді.

Сонымен бірге, ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыруда нормативтік және әдістемелік құжаттардың рөлі ерекше. Атап айтқанда, прокуратура органдарының қызметін реттейтін ведомстволық актілер мемлекеттік органдардың өзара әрекетін нақтылауға және құқық қолдану тәжірибесін біріздендіруге бағытталған. Мұндай құжаттар профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыруға және оның жүйелілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде ведомствоаралық өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыру бағытында бірқатар оң үрдістер байқалады. Атап айтқанда, мемлекеттік органдар арасында ақпарат алмасу жүйесі жетілдірілуде, профилактикалық жұмыстардың мазмұны жаңартылуда және цифрлық технологияларды қолдану мүмкіндіктері кеңеюде. Бұл шаралар кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесінің тиімділігін одан әрі арттыруға бағытталған.

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе көрсеткендей, ведомствоаралық өзара іс-қимылдың тиімділігі оның жүйелілігіне және нақты үйлестіру тетіктерінің болуына байланысты. Осыған байланысты Қазақстанда да аталған бағытты одан әрі дамыту, оның ішінде бірыңғай әрекет алгоритмдерін қалыптастыру және жауапты органдар арасындағы үйлестіруді күшейту қажеттілігі байқалады.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы ведомствоаралық өзара іс-қимыл жүйесі қалыптасқан және тұрақты дамып келеді. Алайда оның тиімділігін одан әрі арттыру мақсатында ұйымдастырушылық және әдістемелік

тетіктерді жетілдіру, сондай-ақ заманауи технологияларды кеңінен енгізу орынды болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы профилактикалық қызмет Қазақстан Республикасында жүйелі түрде жүзеге асырылып келеді және оның мазмұны кезең-кезеңімен жетілдірілуде. Қазіргі таңда профилактика тек құқық бұзушылықтардың алдын алу шараларымен шектелмей, психологиялық қолдау көрсету, әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ету және тәуекел факторларын ерте анықтау бағыттарын қамтитын кешенді сипатқа ие.

Профилактикалық қызметтің тиімділігі ең алдымен оның уақтылы жүргізілуіне және нақты мақсатты топтарға бағытталуына байланысты. Білім беру ұйымдарында жүргізілетін профилактикалық жұмыстар, оның ішінде психологиялық диагностика, түсіндіру іс-шаралары және өмірлік дағдыларды дамытуға бағытталған бағдарламалар жасөспірімдердің психологиялық тұрақтылығын арттыруға ықпал етеді. Бұл бағыттағы жұмыстар суицидтік тәуекелді төмендетудің маңызды құралдарының бірі болып табылады.

Сонымен қатар, профилактикалық қызметтің тиімділігі оның нәтижелерін бағалау жүйесінің болуына да байланысты. Қазіргі кезеңде бұл бағытта белгілі бір оң тәжірибе қалыптасқанымен, профилактикалық шаралардың нақты нәтижелілігін кешенді бағалау тетіктерін одан әрі дамыту қажеттілігі байқалады. Атап айтқанда, жүргізілген іс-шаралардың сапасын, олардың әсерін және ұзақ мерзімді нәтижелерін анықтауға мүмкіндік беретін көрсеткіштер жүйесін енгізу орынды болып табылады.

Халықаралық тәжірибеде профилактикалық қызметтің тиімділігін бағалау үшін арнайы индикаторлар мен мониторинг жүйелері кеңінен қолданылады. Мысалы, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы профилактикалық шаралардың нәтижелілігін бағалау барысында тәуекел топтарының қамтылу деңгейін, психологиялық қызметтердің қолжетімділігін және халықтың психологиялық сауаттылық деңгейін негізгі көрсеткіштер ретінде қарастырады.

Бұл тәсіл профилактикалық қызметтің нақты нәтижелерін анықтауға және оны жетілдіру бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында цифрлық технологияларды қолдану мүмкіндіктері кеңейуде. Қазіргі таңда ақпараттық жүйелер арқылы тәуекел топтарын анықтау, мәліметтерді талдау және профилактикалық жұмыстарды жоспарлау бағытында бірқатар бастамалар жүзеге асырылуда. Мұндай тәсілдер профилактикалық қызметтің жүйелілігін арттырып, оның нәтижелілігін күшейтуге ықпал етеді [24].

Сонымен қатар, профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыруда әдістемелік қамтамасыз етудің маңызы зор. Осы тұрғыда кәмелетке толмағандардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған әдістемелік ұсынымдарды енгізу және оларды практикалық қызметте қолдану профилактикалық жұмыстың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай құжаттар профилактикалық шараларды біріздендіруге және олардың мазмұнын нақтылауға бағытталған.

Профилактикалық қызметтің маңызды бағыттарының бірі – тәуекел топтарын ерте анықтау болып табылады. Бұл бағытта білім беру ұйымдары, медициналық мекемелер және әлеуметтік қызметтер бірлесіп жұмыс істейді. Ерте диагностика жасөспірімдердің психологиялық жағдайындағы өзгерістерді дер кезінде анықтауға және қажетті көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде суицидтік мінез-құлықтың алдын алудың тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Сонымен бірге, профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыруда ата-аналармен жұмыс жүргізудің рөлі ерекше. Отбасы баланың психологиялық жағдайына тікелей әсер ететін негізгі әлеуметтік институт болғандықтан, ата-аналардың психологиялық сауаттылығын арттыру және оларды профилактикалық жұмыстарға тарту маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Осылайша, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласындағы профилактикалық қызмет жүйесі қалыптасқан және дамып келеді. Алайда оның тиімділігін одан әрі арттыру мақсатында нәтижелерді бағалау жүйесін жетілдіру, цифрлық технологияларды кеңінен енгізу және әдістемелік қамтамасыз етуді күшейту қажеттілігі байқалады.

Қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану өзекті және тиімді бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың дамуы профилактикалық қызметтің жаңа форматтарын енгізуге, тәуекел топтарын ерте анықтауға және деректерді кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Халықаралық тәжірибеде цифрлық технологиялар психикалық денсаулықты қолдау және суицидтің алдын алу жүйесінде кеңінен қолданылады. Атап айтқанда, онлайн-платформалар, мобильдік қосымшалар және жасанды интеллект негізіндегі жүйелер тәуекел деңгейін бағалауға, пайдаланушылардың мінез-құлқын талдауға және уақтылы көмек көрсетуге бағытталған. Мұндай тәсілдер профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыруға және оның қолжетімділігін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында да цифрлық технологияларды қолдану арқылы кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу бағытында бірқатар бастамалар жүзеге асырылуда. Солардың бірі – білім беру жүйесінде енгізіліп жатқан цифрлық профилактикалық платформалар болып табылады. Мұндай платформалар оқушылардың психологиялық жағдайын бағалауға, тәуекел факторларын анықтауға және профилактикалық жұмыстарды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Осы бағытта «Adal Bala» жобасы ерекше назар аударуға лайық. Бұл жоба кәмелетке толмағандардың психологиялық және әлеуметтік жағдайын кешенді түрде бағалауға бағытталған цифрлық платформа болып табылады. Жоба аясында оқушылар, олардың отбасылары және әлеуметтік ортасы туралы

мәліметтер жинақталып, арнайы алгоритмдер арқылы талданады. Нәтижесінде әрбір бала бойынша тәуекел деңгейін анықтауға және қажетті профилактикалық шараларды уақтылы қабылдауға мүмкіндік беріледі.

«Adal Bala» платформасының негізгі артықшылықтарының бірі – оның кешенділігі. Жүйе тек жеке тұлғаның психологиялық жағдайын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік факторларды, отбасы жағдайын және білім беру ортасын ескере отырып талдау жүргізеді. Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеде қолданылатын биопсихосоциалды модель қағидаларына сәйкес келеді.

Сонымен қатар, цифрлық платформалар деректерді жинау және талдау үдерісін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде профилактикалық қызметтің жүйелілігін арттырып, оның тиімділігін күшейтеді. Мысалы, тәуекел топтарына жататын балаларды автоматты түрде анықтау, олардың жағдайын динамикада бақылау және қажетті органдарға жедел ақпарат беру мүмкіндігі пайда болады.

Цифрлық технологияларды қолданудың тағы бір маңызды бағыты – онлайн-психологиялық көмек көрсету қызметтері. Қазіргі жағдайда жасөспірімдер көбінесе дәстүрлі форматтағы көмектен гөрі онлайн кеңес беру қызметтерін пайдалануға бейім келеді. Осыған байланысты сенім телефондары, чат-боттар және онлайн кеңес беру платформаларын дамыту суицидтің алдын алу жүйесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Сонымен бірге, цифрлық технологияларды енгізу барысында ақпараттық қауіпсіздік мәселелеріне ерекше назар аудару қажет. Кәмелетке толмағандардың жеке деректерін қорғау, ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз ету және деректерді заңсыз пайдалануға жол бермеу негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл бағытта құқықтық реттеуді жетілдіру және тиісті қауіпсіздік шараларын енгізу қажет.

Жалпы алғанда, цифрлық технологияларды қолдану кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл профилактикалық қызметтің жеделдігін,

дәлдігін және тиімділігін арттырып, тәуекел топтарымен жұмыс жүргізудің сапасын жақсартады.

Осылайша, «Adal Bala» сияқты цифрлық жобаларды енгізу және дамыту, жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану және онлайн-психологиялық қызметтерді кеңейту Қазақстан Республикасында суицидтің алдын алу жүйесін жетілдірудің перспективалы бағыттарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесі қалыптасқан және кезең-кезеңімен дамып келеді. Сонымен қатар, қазіргі жағдайды талдау аталған бағыттағы жұмысты одан әрі жетілдіру үшін қосымша құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктерді енгізу қажеттілігін көрсетеді. Осыған байланысты суицидтің алдын алу жүйесін күшейтуге бағытталған бірқатар ұсыныстарды қарастыру орынды.

Бірінші бағыт – профилактикалық қызметті әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру. Бұл тұрғыда кәмелетке толмағандардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған әдістемелік ұсынымдарды тәжірибеде кеңінен қолдану ұсынылады. Аталған ұсынымдар тәуекел факторларын ерте анықтау, психологиялық диагностика жүргізу және профилактикалық жұмыстарды ұйымдастыру алгоритмдерін нақтылауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл профилактикалық қызметтің бірізділігін қамтамасыз етіп, оның тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Екінші бағыт – прокуратура органдарының қызметін жетілдіру. Қазіргі қолданыстағы ведомстволық актілерде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу мәселелері жанама түрде қамтылғанымен, оларды нақтылау және жүйелеу қажеттілігі байқалады. Осыған байланысты Бас Прокурордың тиісті нұсқаулығына суицидтің алдын алу бойынша арнайы бөлім енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, онда:

- тәуекел топтарын анықтау тәртібі;
- мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл алгоритмдері;
- суицид фактілері бойынша міндетті әрекет ету шаралары;

- профилактикалық мониторинг жүргізу тәртібі
- нақты регламенттелуі тиіс.

Бұл ұсыныс прокуратура органдарының үйлестіруші рөлін күшейтіп, ведомствоаралық өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Үшінші бағыт – цифрлық технологияларды қолдану аясын кеңейту. Жоғарыда қарастырылған «Adal Bala» платформасын әрі қарай дамыту және оны білім беру жүйесіне кеңінен енгізу ұсынылады. Аталған платформа тәуекел топтарын автоматты түрде анықтауға, деректерді талдауға және профилактикалық шараларды жедел жоспарлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын пайдалану арқылы тәуекел деңгейін болжау және профилактикалық жұмыстың тиімділігін арттыру мүмкіндігі бар.

Төртінші бағыт – кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында заманауи технологияларды қолдану. Осы тұрғыда «носимая защита» элементтерін енгізу ұсынылады. Бұл арнайы смарт-құрылғылар (браслет, трекер және т.б.) арқылы баланың жағдайын бақылауға, оның орналасқан жерін анықтауға және төтенше жағдайда жедел көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай құрылғыларда:

- дабыл батырмасы (SOS);
- ата-аналармен және мектеппен байланыс;
- психоэмоционалдық жағдайды жанама бақылау функциялары қарастырылуы мүмкін.

Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеде де қолданылып келеді және балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тиімді құралдарының бірі ретінде қарастырылады.

Бесінші бағыт – ақпараттық және цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Интернет кеңістігінде кәмелетке толмағандарға зиян келтіретін контентті шектеу, сондай-ақ онлайн-психологиялық көмек көрсету қызметтерін дамыту

маңызды болып табылады. Бұл бағытта мемлекеттік органдар мен цифрлық платформалар арасындағы өзара іс-қимылды күшейту қажет.

Алтыншы бағыт – халықтың психологиялық сауаттылығын арттыру. Ата-аналар мен педагогтарға арналған оқыту бағдарламаларын енгізу, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу және психологиялық көмекке жүгіну мәдениетін қалыптастыру профилактикалық жұмыстың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесін жетілдіру кешенді тәсілді талап етеді. Құқықтық реттеуді нақтылау, ведомствоаралық өзара іс-қимылды күшейту, цифрлық технологияларды енгізу және профилактикалық қызметтің әдістемелік базасын дамыту аталған жүйенің тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда прокурорлық қадағалау негізінен құқық бұзушылық орын алғаннан кейінгі әрекеттерге бағытталған. Бұл өз кезегінде құқық бұзушылықтардың алдын алу тиімділігін төмендетеді.

Осыған байланысты, прокурорлық қадағалауды жетілдіру мақсатында досудебелік тергеп-тексерудің заңдылығына қадағалау жөніндегі қолданыстағы Нұсқаулыққа өзгерістер енгізу ұсынылады.

Атап айтқанда, Бас Прокурордың 2023 жылғы 30 желтоқсандағы «Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің және қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» Нұсқаулықтың [25].68-тармағына келесі мазмұндағы жаңа 68-1-тармақпен толықтыру ұсынылады:

«68-1. Прокурорлар қадағалау қызметін жүзеге асыру барысында құқық бұзушылықтардың алдын алу, тәуекелдерді ерте анықтау мақсатында цифрлық аналитикалық құралдарды, оның ішінде тәуекелдерді бағалау және болжау жүйелерін пайдалануға міндетті».

Сонымен қатар, 9-тармақты толықтыру ұсынылады:

«Қадағалау барысында есепке алу-тіркеу тәртібінің сақталуын тексеру кезінде жасырын құқық бұзушылықтарды және тіркеудегі

бұрмалаушылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін автоматтандырылған талдау жүйелерін пайдалануға жол беріледі».

Ұсынылған өзгерістер прокурорлық қадағалауды реактивті модельден проактивті модельге көшіруге мүмкіндік береді.

Құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінде цифрлық технологияларды пайдалану қазіргі заман талабы болып табылады. Осыған байланысты, Adal Bala сияқты цифрлық платформаларды прокурорлық қадағалау жүйесіне енгізу ғылыми негізделген және практикалық маңызы бар шешім болып табылады.

Adal Bala платформасы:

- білім алушылардың мінез-құлқын және тәуекел факторларын анықтауға;
- әлеуметтік, психологиялық және құқықтық көрсеткіштер негізінде талдау жүргізуге;
- құқық бұзушылыққа бейім тұлғаларды ерте кезеңде анықтауға;
- уәкілетті органдарға нақты ұсынымдар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты, прокурорлық қадағалау жүйесінде цифрлық платформаларды қолдануды нормативтік тұрғыдан бекіту ұсынылады.

Бұл өз кезегінде:

- құқық бұзушылықтардың алдын алу тиімділігін арттыруға;
- тәуекел топтарын ерте анықтауға;
- мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын күшейтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі жағдайда кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқына әсер ететін факторлардың күрделенуі тергеудің дәстүрлі, тек қылмыстық-құқықтық құрамды анықтауға бағытталған моделінің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Осыған байланысты қазіргі заманғы тәсілдер кешенді, пәнаралық және профилактикалық бағыттағы зерттеу әдістерін енгізуді талап етеді.

Перспективті бағыттардың бірі ретінде суицид жағдайларын тергеуде параллель тергеу моделін енгізу ұсынылады. Бұл модель қылмыстық-құқықтық талдаумен қатар психологиялық, әлеуметтік және цифрлық факторларды бір мезгілде зерттеуді көздейді. Мұндай тәсіл тек құқықтық мән-жайларды анықтаумен шектелмей, жасырын триггерлер мен жүйелік себептерді айқындауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, білім беру жүйесінің деректері, психологиялық мониторинг нәтижелері және кәмелетке толмағандардың цифрлық мінез-құлқын талдау сияқты аналитикалық құралдарды пайдалану ерекше маңызға ие. Бұл тәуекел топтарын ерте анықтауға және профилактикалық шаралардың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Осы бағыттағы тәсілдердің практикалық көрінісі ретінде құқық қорғау органдары жүйесінде әзірленген әдістемелік ұсынымдарды атап өтуге болады. Атап айтқанда, «Кәмелетке толмағандар суицидін тергеу және алдын алу жөнінде» алгоритмдежанама тергеу моделі, ерте анықтау құралдары (анкета, чек-лист, индикаторлар матрицасы) және ведомствоаралық өзара іс-қимыл тетіктері негізделген.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың суицидін тергеу мен алдын алу практикасын жетілдіру кешенді аналитикалық тәсілдерді енгізумен, прокурорлық қадағалауды күшейтумен және заманауи цифрлық технологияларды қолданумен тығыз байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы көпқырлы және күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс екенін көрсетті. Теориялық талдау нәтижесінде суицидтік мінез-құлық девиантты мінез-құлықтың ерекше түрі ретінде қарастырылып, оның қалыптасуы жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерімен тығыз байланысты екендігі анықталды.

Атап айтқанда, жасөспірімдік кезеңдегі эмоционалдық тұрақсыздық, импульсивтілік, әлеуметтік бағалауға тәуелділік және тұлғалық қалыптасу дағдарыстары суицидтік тәуекелдің артуына ықпал ететін негізгі факторлар болып табылады. Сонымен қатар, зерттеу барысында суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін факторлар кешенді сипатқа ие екені дәлелденді.

Әлеуметтік факторлар ішінде отбасындағы қолайсыз жағдайлар, ата-аналық бақылаудың жеткіліксіздігі, мектептегі буллинг және әлеуметтік оқшаулану маңызды рөл атқарады. Психологиялық факторлар ретінде депрессия, стресс, өзін-өзі бағалаудың төмендігі және когнитивтік бұрмаланулар айқындалды. Сонымен бірге, қазіргі кезеңде цифрлық орта мен интернет кеңістігінің ықпалы жаңа тәуекел факторларының қалыптасуына алып келіп отырғаны негізделді.

Осылайша, суицидтік мінез-құлықтың табиғаты әлеуметтік, психологиялық және ақпараттық факторлардың өзара байланысы арқылы қалыптасатын күрделі жүйе ретінде сипатталды.

Қазақстан Республикасындағы құқықтық реттеу және алдын алу жүйесінің қазіргі жағдайы

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу саласында құқықтық және институционалдық негіздің қалыптасқаны анықталды. Конституциялық

қағидаларға сәйкес адамның өмірі мен денсаулығы жоғары құндылық ретінде танылып, бұл бағыттағы мемлекеттік саясаттың негізін құрайды.

Құқықтық реттеу жүйесі қылмыстық, әкімшілік және салалық заңнамалармен қамтамасыз етіліп, кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауға бағытталған. Сонымен қатар, прокуратура органдары заңдылықты қадағалау және мемлекеттік органдар қызметін үйлестіру арқылы маңызды рөл атқарады.

Ведомствоаралық өзара іс-қимыл жүйесі білім беру, денсаулық сақтау, ішкі істер және әлеуметтік қорғау органдарының бірлескен қызметі арқылы жүзеге асырылады. Профилактикалық қызмет жүйесі қалыптасқан және оның мазмұны кезең-кезеңімен жетілдірілуде.

Сонымен бірге, зерттеу нәтижелері аталған жүйенің тиімділігін одан әрі арттыру үшін бірқатар бағыттарды дамыту қажеттілігін көрсетті. Атап айтқанда, профилактикалық шаралардың нәтижелілігін бағалау тетіктерін жетілдіру, ведомствоаралық үйлестіруді күшейту және цифрлық технологияларды кеңінен енгізу өзекті болып табылады.

Зерттеу нәтижелері негізінде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу жүйесін жетілдіруге бағытталған нақты ұсыныстар әзірленді.

Біріншіден, халықаралық тәжірибені ескере отырып, суицидтің алдын алу бойынша кешенді ұлттық стратегияны қалыптастыру қажеттілігі негізделді. Бұл стратегия нақты индикаторлар мен жауапты органдарды айқындауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, профилактикалық қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында әдістемелік қамтамасыз етуді күшейту және тәуекел топтарын ерте анықтау жүйесін жетілдіру ұсынылды. Осы тұрғыда әзірленген әдістемелік ұсынымдарды тәжірибеде кеңінен қолдану маңызды.

Үшіншіден, прокуратура органдарының үйлестіруші рөлін күшейту мақсатында ведомстволық нұсқаулыққа суицидтің алдын алу бойынша арнайы нормаларды енгізу ұсынылды. Бұл ведомствоаралық өзара іс-қимылды

нақтылауға және профилактикалық жұмыстың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, цифрлық технологияларды кеңінен қолдану, оның ішінде «Adal Bala» платформасын енгізу және дамыту, тәуекел деңгейін автоматты түрде анықтау және профилактикалық шараларды жедел жоспарлау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Бесіншіден, кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында заманауи технологияларды, соның ішінде құқық қорғау құралдарын енгізу ұсынылды. Бұл балалардың жағдайын бақылауға және төтенше жағдайларда жедел әрекет етуге мүмкіндік береді.

Алтыншыдан, қоғамдағы психологиялық сауаттылықты арттыру және ата-аналармен жұмыс жүргізу профилактикалық қызметтің маңызды бағыттарының бірі ретінде айқындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

- 1 «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» // Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.akorda.kz/> – (жүгінген күні: 07.12.2025).
- 2 U.S. Department of Health and Human Services. 2012 National Strategy for Suicide Prevention: Goals and Objectives for Action [Electronic resource]. – Washington, 2012. – Access mode: <https://www.hhs.gov/> – (access date: 23.01.2026).
- 3 OECD. Health at a Glance: Europe 2022 [Electronic resource]. – Paris: OECD Publishing, 2022. – Access mode: <https://www.oecd.org/> – (access date: 23.01.2026).
- 4 UNICEF. The State of the World's Children 2021: On My Mind: promoting, protecting and caring for children's mental health [Electronic resource]. – New York, 2021. – Access mode: <https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2021> – (access date: 23.01.2026).
- 5 World Health Organization. Suicide prevention through digital technologies [Electronic resource]. – Geneva, 2022. – Access mode: <https://www.who.int/> – (access date: 23.01.2026). Ministry of Health, Labour and Welfare of Japan. The White Paper on Suicide Countermeasures [Electronic resource]. – Tokyo, 2025. – Access mode: <https://www.mhlw.go.jp/> – (access date: 23.01.2026).
- 6 OECD. Digital tools for mental health support among youth [Electronic resource]. – Paris, 2023. – Access mode: <https://www.oecd.org/> – (access date: 23.01.2026).
- 7 Ministry of Health, Labour and Welfare of Japan. Suicide Prevention White Paper [Electronic resource]. – Tokyo, 2021. – Access mode: <https://www.mhlw.go.jp/> – (access date: 23.01.2026).
- 8 Korea Ministry of Health and Welfare. Suicide Prevention Policy Report [Electronic resource]. – Seoul, 2022. – Access mode: <https://www.mohw.go.kr/> – (access date: 23.01.2026).

- 9 Office of the U.S. Surgeon General, National Action Alliance for Suicide Prevention. 2024 National Strategy for Suicide Prevention [Electronic resource]. – Washington, 2024. – Access mode: <https://www.hhs.gov/> – (access date: 23.01.2026).
- 10 World Health Organization. Preventing suicide: A global imperative [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2014. – Access mode: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241564779> – (access date: 23.01.2026).
- 11 World Health Organization. Suicide worldwide in 2019: global health estimates [Electronic resource]. – Geneva: WHO, 2021. – Access mode: <https://www.who.int/publications/> – (access date: 23.01.2026).
- 12 Torous J., Roberts L.W. Needed innovation in digital mental health and smartphone applications [Electronic resource] // The Lancet Psychiatry. – 2017. – Vol. 4, №3. – Pp. 179–180. – Access mode: [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(17\)30044-5](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(17)30044-5) – (access date: 23.01.2026).
- 13 Менделевич В.Д. Психиатрическая пропедевтика: практическое руководство. – 6-е изд. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2017. – 576 с.
- 14 UNICEF. Child protection in digital environments [Electronic resource]. – New York, 2022. – Access mode: <https://www.unicef.org/> – (access date: 23.01.2026).
- 15 Намазбаева Ж.И., Сангилбаев О.С. Возрастная психология. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 336 с.
- 16 Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие. – 2-е изд. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.
- 17 Klomek A.B., Sourander A., Gould M. The association of suicide and bullying in childhood to young adulthood: a review of cross-sectional and longitudinal research findings // Canadian Journal of Psychiatry. – 2010. – Vol. 55(5). – P. 282–288.
- 18 Амбрумова А.Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения // Комплексные исследования в суицидологии. – М.: Медицина, 1986. – С. 7–25.
- 19 Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология. – М.: ТЦ Сфера, 2015. – 480 с.

- 20 Бек А. Депрессия: причины и лечение. – М.: Питер, 2003. – 223 с.
- 21 Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2010. – 480 с.
- 22 Hinduja S., Patchin J.W. Cyberbullying and suicide // Archives of Suicide Research. – 2010. – Vol. 14(3). – P. 206–221
- 23 Қазақстан Республикасының Конституциясы (30 тамыз 1995 ж., өзгерістермен). – [Электрондық ресурс] – Әділет: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000> (қаралған күні: 10.01.2026).
- 24 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы №155-VII ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/> – (жүгінген күні: 07.12.2025).
- 25 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2017. – [Электрондық ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://digitalkz.kz> (қаралған күні: 10.01.2026).
- 26 Бас Прокурордың 2023 жылғы 30 желтоқсандағы «Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің және қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» Нұсқаулық (Бас прокуратураның архивы).

Қосымша 1

*Алгоритм***ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ****АЛГОРИТМ**

*тақырыбы: «Кәмелетке толмағандар арасындағы суицид фактілері бойынша
тергеп-тексеру мен прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі»*

Қосшы қ. – 2026 жыл

Рецензенттер:

М.Н. Сарпеков – Қызылорда облысы прокурорының орынбасары, аға әділет кеңесшісі

А.А. Баймаханов – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы Жалпы заң пәндері кафедрасының меңгерушісі, философия докторы (PhD), әділет кеңесшісі

Авторлар:

Б.К. Нурмаганбетов – Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қадағалау және қылмыстық қудалау басқармасының бастығы

Б.К. Нурмаганбетов

«Кәмелетке толмағандар арасындағы суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру мен прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» әдістемелік ұсынымдар – Қосшы: Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, 2026. – 31 б.

Осы алгоритм кәмелетке толмағандар арасындағы суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру және прокурорлық қадағалауды жетілдіру мәселелеріне арналған.

Жұмыста қолданыстағы нұсқаулық талаптарын іске асырудың өзекті мәселелері талданып, құқық қолдану практикасының проблемалық аспектілері айқындалған. Сонымен қатар, тергеп-тексеру барысында назар аударылатын негізгі мән-жайлар жүйеленіп, тергеуші мен прокурордың іс-қимыл алгоритмі ұсынылған.

Алгоритмде ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру, ақпарат алмасу тетіктерін жетілдіру және профилактикалық бағытты күшейту мәселелеріне ерекше назар аударылған.

Ұсынымдар тергеп-тексеру сапасын арттыруға, прокурорлық қадағалаудың тиімділігін күшейтуге және кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу шараларын жетілдіруге бағытталған.

Алгоритм прокуратура органдарының, тергеу және анықтау бөлімшелерінің қызметкерлеріне, сондай-ақ құқық бұзушылықтардың алдын алу саласындағы уәкілетті органдарға арналған.

Аталған жұмыс Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен жариялауға ұсынылды

(202__ жылғы «__» _____ №__ хаттама)

МАЗМҰНЫ

1. Кіріспе.....	4
2. Қолданыстағы нұсқаулық шеңберінде кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру және прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру мәселелері	7
3. Суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында назар аударылатын мән-жайлар	9
4. Тергеуші мен прокурордың іс-қимыл алгоритмі	12
5. Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу тетіктері	16
6. Ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру	18
7. Қорытынды	20
8. Қосымша-1 (Тергеушіге арналған чек-лист)	22
9. Қосымша-2 (Тест)	23
10. Қосымша-3 (Тізбе)	29
11. Пайдаланылған дереккөздер тізімі.....	31

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта кәмелетке толмағандар арасындағы суицид мәселесі қоғам үшін өзекті әлеуметтік-құқықтық проблемалардың бірі болып табылады. Жасөспірімдер арасындағы суицид деректері көп жағдайда жасырын психологиялық, әлеуметтік және цифрлық факторлардың ықпалымен орын алады.

Қолданыстағы ҚР Қылмыстық-процестік кодексі және Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 30 желтоқсандағы «Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің және қылмыстық құдалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулық» шеңберінде кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру мен прокурорлық қадағалау жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, құқық қолдану практикасы көрсеткендей, аталған санаттағы істерді тергеп-тексеру барысында негізгі назар көбінесе процессуалдық шешімдердің заңдылығын қамтамасыз етуге бағыттталып, суицидтің себептері мен оған әсер еткен факторларды кешенді зерттеу, сондай-ақ олардың алдын алу шараларын уақтылы қабылдау жеткілікті деңгейде жүзеге асырылмайды.

Осыған байланысты, қолданыстағы нормативтік талаптарды сақтай отырып, оларды нақтылайтын, тәжірибеде қолдануға бағытталған және кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу аспектілерін күшейтетін әдістемелік ұсынымдарды әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Осы әдістемелік ұсынымдардың мақсаты – қолданыстағы заңнама және нұсқаулық талаптары шеңберінде кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру мен прокурорлық қадағалауды жүзеге асыруды жетілдіру, сондай-ақ профилактикалық бағытты күшейту.

Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер айқындалды:

- кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша құқық қолдану практикасын талдау;
- нұсқаулық талаптарын іске асыру барысында туындайтын проблемаларды анықтау;
- тергеп-тексеру кезінде назар аударылатын мән-жайларды нақтылау;
- тергеуші мен прокурордың іс-қимыл алгоритмін әзірлеу;
- профилактикалық шараларды ұйымдастыру бойынша ұсынымдар қалыптастыру;
- ведомствоаралық өзара іс-қимылды жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізу.

Осы әдістемелік ұсынымдар:

- прокуратура органдарының қызметкерлеріне;
- тергеу және анықтау органдарының қызметкерлеріне;
- ювеналдық полиция бөлімшелеріне;
- білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау саласының мамандарына;
- кәмелетке толмағандармен жұмыс жүргізетін өзге де уәкілетті органдарға арналған.

Әдістемелік ұсынымдар келесі практикалық міндеттерді шешуге бағытталған:

- суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында мән-жайларды толық және жан-жақты анықтау;
- жасөспірімнің психологиялық және әлеуметтік жағдайын бағалауды жүйелеу;
- білім беру ұйымдары мен өзге де мекемелердің әрекеттеріне құқықтық баға беру;
- цифрлық ортадағы ықпал етуші факторларды анықтау;
- тәуекел топтарына жататын кәмелетке толмағандарды айқындау;

- қайталану қаупінің алдын алу бойынша шараларды ұйымдастыру;
- ведомствоаралық өзара іс-қимылды үйлестіру;
- тергеу және прокурорлық қадағалау қызметінің тиімділігін арттыруға;
- кәмелетке толмағандар суициді фактілерін тергеп-тексеру сапасын жақсартуға;
- құқық қолдану практикасын біріздендіруге;
- құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктерін күшейтуге;
- ведомствоаралық өзара іс-қимылды жетілдіруге бағытталған.

Ұсынымдарды практикада қолдану тергеп-тексеру барысында жіберілетін кемшіліктерді азайтуға, тәуекел факторларын ерте кезеңде анықтауға және кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. Қолданыстағы нұсқаулық шеңберінде кәмелетке толмағандар суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру және прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру мәселелері

Қолданыстағы нұсқаулық талаптарына сәйкес кәмелетке толмағандар суицид фактілері бойынша прокурорлық қадағалау Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасы негізінде жүзеге асырылады және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Сонымен қатар, құқық қолдану практикасы көрсеткендей, аталған санаттағы істерді тергеп-тексеру барысында негізгі назар көбінесе процессуалдық шешімдердің заңдылығын тексерумен шектеліп, суицидтің нақты себептері мен оған ықпал еткен мән-жайларды толық әрі жан-жақты анықтау жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмейді.

Осыған байланысты прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру кезінде кәмелетке толмағандар суицид фактілерін тек құқық бұзушылық ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде қарастыру қажет. Тергеу барысында жасөспірімнің өмір сүру ортасы, тәрбиелену жағдайы, оқу процесіндегі ахуалы, құрдастарымен және отбасы мүшелерімен қарым-қатынасы, сондай-ақ цифрлық кеңістіктегі белсенділігі кешенді түрде зерттелуге тиіс.

Нұсқаулықта көзделген міндеттерді іске асыру барысында прокурорлардың қызметі ведомствоаралық өзара іс-қимылды нақты ұйымдастыруға бағытталуы қажет. Атап айтқанда, білім беру ұйымдарынан, мектеп психологтарынан, әлеуметтік қорғау және денсаулық сақтау органдарынан қажетті мәліметтерді уақтылы алу, оларды талдау және тиісті бағалау жүргізу маңызды болып табылады. Бұл ретте алынған мәліметтер тек қылмыстық іс шеңберінде дәлелдемелік мәнге ғана емес, сонымен қатар суицидтің алдын алу шараларын айқындауға негіз болуы тиіс.

Суицид фактілері бойынша оқиға орнына шығу кезінде прокурордың қатысуы тек формалды сипатта болмауы қажет. Оқиға орнын қарау барысында жасөспірімнің өміріне қатысты мән-жайларды анықтауға бағытталған іс-шаралардың толық жүргізілуі қамтамасыз етілуі тиіс. Әсіресе, буллинг, қысым көрсету, әлеуметтік оқшаулану белгілері, сондай-ақ интернет кеңістігіндегі ықтимал ықпал ету факторлары тексерілуі қажет.

Бастапқы тергеу кезеңінде прокурор тарапынан 24 сағат ішінде жүргізілетін тексеру тек тіркеудің заңдылығын анықтаумен шектелмей, істің толық әрі объективті зерттелуіне бағытталуы тиіс.

Осы кезеңде білім беру ұйымдарынан оқушының үлгерімі, сабаққа қатысуы, тәртіптік жағдайы, психологпен жұмыс нәтижелері туралы мәліметтерді, сондай-ақ отбасының әлеуметтік жағдайына қатысты ақпараттарды алу маңызды болып табылады.

Сонымен қатар, прокурорлық қадағалау барысында цифрлық ортаға ерекше назар аударылуы қажет.

Жасөспірімнің ұялы телефоны, әлеуметтік желілердегі жазбалары, мессенджерлердегі хат алмасулары суицидке дейінгі кезеңдегі психологиялық жағдайды анықтауда маңызды дереккөз болып табылады және олардың зерттелуі тиісті деңгейде ұйымдастырылуы тиіс.

Қолданыстағы нұсқаулықта профилактикалық бағыт жанама түрде көзделгенімен, кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу тетіктерін нақты іске асыру тәжірибеде жеткілікті деңгейде қолданылмайды.

Осыған байланысты прокурорлар суицид фактісі тіркелген ортада басқа да тәуекел топтарына жататын кәмелетке толмағандарды анықтау, олардың жағдайын бағалау және уәкілетті органдарға тиісті ұсыныстар енгізу арқылы профилактикалық жұмысты күшейтуі қажет.

Осылайша, кешенді, мазмұндық талдауға негізделген қызметке бағыттауды талап етеді. Бұл өз кезегінде кәмелетке толмағандар арасындағы

суицидтің себептерін терең анықтауға және оның алдын алу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

3. Суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында назар аударылатын мән-жайлар

Кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті анықтау ерекше маңызға ие. Осы санаттағы істердің ерекшелігі олардың көп факторлы сипатымен байланысты, сондықтан тергеу тек оқиға фактісін анықтаумен шектелмей, жасөспірімнің өмір сүру жағдайларын кешенді түрде зерттеуге бағытталуы тиіс.

Тергеп-тексеру барысында, қолданыстағы талаптарды ескере отырып, ең алдымен жасөспірімнің жеке тұлғасына қатысты мәліметтерге назар аудару қажет.

Атап айтқанда, оның жас ерекшелігі, мінез-құлқы, психологиялық жағдайы, бұрын байқалған күйзеліс белгілері, тұйықталу, агрессия немесе өз-өзіне қол жұмсауға бейімділік туралы ақпараттар зерделенуі тиіс.

Бұл мәліметтер туыстарынан, жақындарынан, достарынан, сондай-ақ мектеп психологынан алынуы мүмкін.

Жасөспірімнің отбасылық жағдайы да мұқият зерттелуге жатады. Отбасындағы қарым-қатынастар, ата-аналардың бақылау деңгейі, тұрмыстық жанжалдардың болуы, зорлық-зомбылық немесе немқұрайдылық белгілері, материалдық жағдай және тәрбиелеу ерекшеліктері тергеу барысында міндетті түрде бағалануы тиіс. Отбасы ортасындағы тұрақсыздық суицидтік мінез-құлыққа ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болуы мүмкін.

Білім беру ортасына қатысты мән-жайлар да ерекше назарды талап етеді. Жасөспірімнің оқу үлгерімі, сабаққа қатысуы, тәртіптік жағдайы, мектеп ұжымымен қарым-қатынасы, мұғалімдермен және құрдастарымен байланысы

зерттелуі қажет. Әсіресе, буллинг, қысым көрсету, кемсіту немесе әлеуметтік оқшаулану фактілерінің болуы тексерілуі тиіс. Сонымен қатар, мектеп психологының жүргізген жұмыстары мен олардың нәтижелері бағалануы қажет.

Тергеп-тексеру барысында жасөспірімнің әлеуметтік ортасы да жан-жақты қарастырылуы тиіс. Достарымен қарым-қатынасы, бос уақытын өткізуі, қандай ортада жүргені, девиантты мінез-құлық белгілері бар тұлғалармен байланысы анықталуы қажет. Бұл мәліметтер жасөспірімнің мінез-құлқына сыртқы ықпалдарды бағалауға мүмкіндік береді.

Цифрлық орта суицидтік мінез-құлықты қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын ескере отырып, жасөспірімнің интернет кеңістігіндегі белсенділігі міндетті түрде зерттелуі тиіс. Әлеуметтік желілердегі жазбалар, мессенджерлердегі хат алмасулар, іздеу сұраныстары, суицидке қатысты контентті қарау фактілері, сондай-ақ интернет арқылы психологиялық қысым көрсету белгілері анықталуы қажет.

Бұл ретте цифрлық деректерді алу және пайдалану заң талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс.

Суицид фактісіне дейінгі кезеңдегі оқиғаларға ерекше назар аудару қажет. Соңғы уақытта орын алған жанжалдар, күйзеліс жағдайлары, өміріндегі күрт өзгерістер, мектеп ауыстыру, жақын адамдарынан айырылу, емтихан немесе басқа да маңызды оқиғалар жасөспірімнің психологиялық жағдайына әсер етуі мүмкін.

Тергеп-тексеру барысында тек жекелеген фактілерді жинақтау жеткіліксіз, олардың өзара байланысын анықтау қажет. Жоғарыда көрсетілген мән-жайлар кешенді түрде бағаланған жағдайда ғана суицидтің нақты себептері мен оған ықпал еткен жағдайларды анықтауға мүмкіндік болады.

Осы мән-жайларды анықтау нәтижелері тек қылмыстық істі дұрыс саралау үшін ғана емес, сонымен қатар уәкілетті органдар тарапынан профилактикалық шараларды ұйымдастыру үшін де пайдаланылуы тиіс. Атап

айтқанда, анықталған тәуекел факторлары негізінде білім беру ұйымдарына, әлеуметтік қызметтерге және өзге де органдарға тиісті ұсынымдар енгізу қажет.

Осылайша, кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында мән-жайларды кешенді зерттеу прокурорлық қадағалаудың тиімділігін арттыруға және құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесін күшейтуге мүмкіндік береді.

4. Тергеуші мен прокурордың іс-қимыл алгоритмі

Кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру кезінде тергеуші мен прокурордың іс-қимылы қолданыстағы нұсқаулық талаптарына сәйкес жүзеге асырылады және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталады. Сонымен қатар, аталған санаттағы істердің ерекшелігін ескере отырып, іс-қимылдарды кезең-кезеңімен және жүйелі түрде ұйымдастыру қажет.

1-кезең. Оқиғаны тіркеу және бастапқы әрекеттер

Суицид фактісі туралы мәлімет тіркелген сәттен бастап:

- қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің бар-жоғы тексеріледі;
- материалдар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес тіркеледі;
- прокурорға жедел түрде ақпарат беріледі.

Прокурор нұсқаулық талаптарына сәйкес оқиға орнына шығуды қамтамасыз етеді және бастапқы тергеу әрекеттерінің заңдылығын бақылауға алады.

2-кезең. Оқиға орнын қарау

Оқиға орнын қарау барысында:

- оқиға болған жердің жалпы жағдайы толық тіркеледі;
- жасөспірімге тиесілі заттар, жазбалар, электрондық құрылғылар анықталады;

- ықтимал қысым көрсету немесе өзге де әсер ету белгілеріне назар аударылады.

Прокурор оқиға орнын қараудың толықтығын, дәлелдемелердің дұрыс бекітілуін және маңызды мән-жайлардың назардан тыс қалмауын қамтамасыз етеді.

3-кезең. Бастапқы тексеру (24 сағат ішінде)

Нұсқаулық талаптарына сәйкес прокурор 24 сағат ішінде тіркеудің заңдылығын тексереді.

Осы кезеңде қосымша:

- білім беру ұйымдарынан (үлгерім, сабаққа қатысу, тәртіп) мәліметтер сұратылады;

- мектеп психологының қорытындысы алынады;

- отбасының әлеуметтік жағдайы зерттеледі;

- бұрынғы құқық бұзушылықтар немесе дабыл белгілері анықталады.

Бұл әрекеттер істің мән-жайларын бастапқы кезеңде толық айқындауға бағытталған.

4-кезең. Жеке тұлғаны зерттеу

Тергеп-тексеру барысында:

- жасөспірімнің психологиялық жағдайы;

- мінез-құлқындағы өзгерістер;

- күйзеліс белгілері;

- әлеуметтік оқшаулану фактілері анықталады.

Аталған мәліметтер жақын туыстарынан, достарынан, педагогтардан және мамандардан алынуы тиіс.

5-кезең. Отбасы және әлеуметтік ортаны зерттеу

Бұл кезеңде:

- отбасындағы қарым-қатынастар;

- ата-аналардың бақылауы;

- жанжалдар немесе зорлық-зомбылық фактілері;

- әлеуметтік жағдай бағаланады.

Сонымен қатар жасөспірімнің достар ортасы, бос уақытын өткізуі және әлеуметтік байланыстары анықталады.

6-кезең. Білім беру ортасын талдау

Тергеу барысында:

- оқу үлгерімі мен оның өзгерісі;
- сабаққа қатысуы;
- тәртіптік мәселелер;
- буллинг немесе қысым көрсету фактілері міндетті түрде тексеріледі.

Мектеп әкімшілігінің және психологтың әрекеттеріне құқықтық баға беріледі.

7-кезең. Цифрлық ортаны зерттеу

Жасөспірімнің:

- ұялы телефоны;
- әлеуметтік желілердегі белсенділігі;
- мессенджерлердегі хат алмасулары зерделенеді.

Суицидке итермелеу, психологиялық қысым немесе қауіпті контент белгілері анықталған жағдайда тиісті құқықтық шаралар қабылданады.

8-кезең. Алынған мәліметтерді кешенді бағалау

Жиналған ақпарат:

- өзара байланыста талданады;
- суицидтің ықтимал себептері анықталады;
- нақты тұлғалардың әрекеттеріне құқықтық баға беріледі.

Прокурор тергеудің толықтығын және объективтілігін қамтамасыз етеді.

9-кезең. Профилактикалық шараларды ұйымдастыру

Суицид фактісі тіркелген ортада:

- басқа кәмелетке толмағандардың жағдайы бағаланады;
- тәуекел топтары анықталады;
- уәкілетті органдарға ұсынымдар енгізіледі.

Бұл кезең қайталану жағдайларының алдын алуға бағытталған.

10-кезең. Прокурорлық қадағалау және қорытындылау

Прокурор:

- тергеп-тексерудің заңдылығын толық бақылайды;
- анықталған бұзушылықтарды жою бойынша шаралар қабылдайды;
- жүйелік кемшіліктер бойынша ұсыныстар енгізеді.

Тергеп-тексеру нәтижелері тек қылмыстық істі аяқтау үшін ғана емес, сонымен қатар профилактикалық жұмыстарды күшейту үшін пайдаланылуы тиіс.

5. Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу тетіктері

Кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша прокурорлық қадағалау қолданыстағы нұсқаулық талаптарына сәйкес жүзеге асырылады және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар, аталған санаттағы істердің ерекшелігін ескере отырып, прокурорлық қадағалау мазмұндық тұрғыдан кеңейтілген сипатта жүргізілуі тиіс.

Прокурор бұл санаттағы істер бойынша тек процессуалдық шешімдердің заңдылығын тексерумен шектелмей, тергеп-тексерудің толықтығын, жан-жақтылығын және объективтілігін қамтамасыз етуге бағытталған шараларды қабылдауы қажет. Атап айтқанда, суицид фактісіне алып келген себептер мен жағдайлардың анықталуына, сондай-ақ осы мән-жайлардың тиісті деңгейде бағалануына ерекше назар аударылуы тиіс.

Прокурорлық қадағалау барысында тергеу органдарының әрекеттері кешенді түрде бағалануға жатады. Бұл ретте тек қылмыстық-құқықтық аспектілер ғана емес, сондай-ақ білім беру ұйымдарының, әлеуметтік қызметтердің және өзге де уәкілетті органдардың әрекеттері зерделенуі қажет. Әсіресе, кәмелетке толмағанның өмір сүру ортасында бұрын анықталған тәуекел белгілеріне қандай шаралар қабылданғаны және олардың жеткіліктілігі бағалануы тиіс.

Нұсқаулықта көзделген ведомствоаралық үйлестіру функциясын іске асыру барысында прокурор білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау органдарымен өзара іс-қимылды қамтамасыз етуі қажет. Бұл өз кезегінде суицидтің алдын алу шараларын уақтылы ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Прокурорлық қадағалаудың маңызды элементтерінің бірі тергеп-тексеру барысында алынған мәліметтерді талдау болып табылады. Аталған талдау тек нақты қылмыстық іс шеңберінде ғана емес, сондай-ақ ұқсас жағдайлардың

алдын алу мақсатында қолданылуы тиіс. Осыған байланысты прокурор анықталған жүйелік кемшіліктер бойынша уәкілетті органдарға тиісті ұсыныстар енгізуі қажет.

Сонымен қатар, прокурор суицид фактісі тіркелген ортада қосымша тексеру жүргізуді қамтамасыз етуі тиіс. Бұл тек бір фактіні тергеп-тексерумен шектелмей, сол ортадағы басқа да кәмелетке толмағандардың жағдайын бағалауға және тәуекел топтарын анықтауға бағытталуы тиіс.

Прокурорлық қадағалау барысында анықталған бұзушылықтар бойынша тиісті прокурорлық ықпал ету актілері енгізілуі қажет. Бұл ретте негізгі назар тек заң бұзушылықтарды жоюға ғана емес, сондай-ақ олардың себептері мен жағдайларын жоюға бағытталуы тиіс.

Осылайша, кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша прокурорлық қадағалауды тиімді жүзеге асыру нұсқаулық талаптарын формалды орындаумен шектелмей, оларды нақты мазмұнмен толықтыруды талап етеді. Бұл өз кезегінде тергеп-тексеру сапасын арттыруға және құқық бұзушылықтардың алдын алу тиімділігін күшейтуге мүмкіндік береді.

6. Ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру

Кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша тергеп-тексеру және прокурорлық қадағалауды тиімді жүзеге асыру көп жағдайда уәкілетті органдар арасындағы үйлесімді өзара іс-қимылға байланысты. Қолданыстағы нұсқаулықта прокурордың қызметінің маңызды бағыттарының бірі ретінде құқық қорғау және өзге де мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру көзделген.

Алайда практикада ведомствоаралық өзара іс-қимыл жүйелі сипатта жүзеге асырылмайды және көбінесе нақты қылмыстық іс шеңберіндегі сұратулармен шектеледі. Бұл суицидтің себептері мен оған ықпал еткен жағдайларды толық анықтауға, сондай-ақ профилактикалық шараларды тиімді ұйымдастыруға кедергі келтіреді.

Осыған байланысты кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру прокурордың үйлестіруші рөлі арқылы қамтамасыз етілуі тиіс. Прокурор тергеп-тексеру барысында білім беру ұйымдарымен, денсаулық сақтау органдарымен, әлеуметтік қорғау қызметтерімен, ювеналдық полиция бөлімшелерімен және өзге де уәкілетті субъектілермен тұрақты ақпарат алмасуды қамтамасыз етуі қажет.

Өзара іс-қимыл шеңберінде білім беру ұйымдарынан жасөспірімнің оқу үлгерімі, сабаққа қатысуы, тәртіптік жағдайы, мектептегі психологиялық ахуал және психологтың жүргізген жұмыстары туралы мәліметтер алынуы тиіс. Денсаулық сақтау органдарынан жасөспірімнің психикалық және жалпы денсаулық жағдайына қатысты деректер сұратылуы мүмкін. Әлеуметтік қорғау қызметтері отбасының әлеуметтік жағдайы, бақылау деңгейі және тәуекел факторлары туралы ақпарат ұсына алады.

Жиналған мәліметтерді талдау тек қылмыстық іс шеңберінде ғана емес, сонымен қатар суицидтің алдын алу мақсатында пайдаланылуы тиіс. Осыған

байланысты прокурор анықталған проблемалар бойынша уәкілетті органдарға тиісті ұсынымдар енгізуді қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, суицид фактісі тіркелген ортада өзара іс-қимыл тек ақпарат алмасумен шектелмей, нақты профилактикалық шараларды ұйымдастыруға бағытталуы қажет. Атап айтқанда, білім беру ұйымдарында түсіндіру жұмыстарын жүргізу, психологтардың жұмысын күшейту, тәуекел топтарына жататын кәмелетке толмағандарды анықтау және олармен жеке жұмыс жүргізу маңызды болып табылады.

Ведомствоаралық өзара іс-қимылды тиімді ұйымдастырудың маңызды элементтерінің бірі – ақпараттың уақтылығы мен толықтығын қамтамасыз ету. Осыған байланысты прокурор тиісті органдардан мәліметтерді жедел түрде алу және оларды талдау процесін бақылауға алуы тиіс.

Осылайша, кәмелетке толмағандар суициді фактілері бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимылды дұрыс ұйымдастыру тергеп-тексерудің толықтығын қамтамасыз етуге, суицидтің себептері мен жағдайларын терең анықтауға және ең бастысы – құқық бұзушылықтардың алдын алу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кәмелетке толмағандар суицидi фактілері бойынша тергеп-тексеру және прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру қолданыстағы заңнама мен нұсқаулық талаптарына негізделеді. Сонымен қатар, құқық қолдану практикасы көрсеткендей, аталған санаттағы істерді қарау барысында тек процессуалдық заңдылықты қамтамасыз етумен шектелу суицидтің нақты себептері мен оған ықпал еткен жағдайларды толық анықтауға жеткіліксіз.

Осы әдістемелік ұсынымдар нұсқаулық талаптарын нақтылау және оларды практикада тиімді іске асыру мақсатында әзірленді. Ұсынымдарда кәмелетке толмағандар суицидi фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында назар аударылатын негізгі мән-жайлар, тергеуші мен прокурордың іс-қимыл алгоритмі, сондай-ақ ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру тетіктері жүйеленді.

Ұсынымдарды практикада қолдану:

- тергеп-тексерудің толықтығы мен жан-жақтылығын қамтамасыз етуге;
- суицидтің себептері мен алғышарттарын терең әрі объективті анықтауға;
- прокурорлық қадағалаудың мазмұндық тиімділігін арттыруға;
- құқық қолдану практикасын біріздендіруге;
- ведомствоаралық өзара іс-қимылды жетілдіруге;
- кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу шараларын күшейтуге бағытталған.

Сонымен қатар, ұсынымдар тергеп-тексеру барысында анықталған себептер мен жағдайлар негізінде уәкілетті органдар тарапынан уақтылы профилактикалық шаралар қабылдауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қайталану тәуекелін төмендетуге ықпал етеді.

Осылайша, нұсқаулық талаптарын мазмұндық тұрғыдан толықтыру және оларды практикада дұрыс әрі бірізді қолдану кәмелетке толмағандар суицидті фактілерін тергеп-тексеру сапасын арттыруға ғана емес, сонымен қатар олардың алдын алу жүйесінің тиімділігін күшейтуге бағытталған.

Тергеушіге арналған чек-лист

Қолдану мақсаты:

Тергеп-тексеру барысында мән-жайларды толық қамтуды қамтамасыз ету.

I. Бастапқы әрекеттер

- ☐ Оқиға орны толық қаралды
- ☐ Дәлелдемелер бекітілді
- ☐ Жеке деректер анықталды

II. Отбасылық жағдай

- ☐ Ата-аналармен қарым-қатынас зерттелді
- ☐ Жанжалдар анықталды
- ☐ Әлеуметтік жағдай бағаланды

III. Білім беру ортасы

- ☐ Үлгерім талданды
- ☐ Сабаққа қатысу тексерілді
- ☐ Буллинг белгілері анықталды

IV. Психологиялық жағдай

- ☐ Күйзеліс белгілері анықталды
- ☐ Психолог қорытындысы алынды

V. Цифрлық орта

- ☐ Телефон зерттелді
- ☐ Әлеуметтік желілер тексерілді
- ☐ Хат алмасулар талданды

VI. Профилактика

- ☐ Басқа тәуекел топтары анықталды
- ☐ Уәкілетті органдарға ұсыныс берілді

ТЕСТ

1. Нұсқаулық талаптарына сәйкес прокурорлық қадағалау ең алдымен нені қамтамасыз етуге бағытталған?

- A) Қылмыстық қудалауды күшейту
 - B) Сот әділдігін жүзеге асыру
 - C) Досудебное тергеп-тексерудің заңдылығы
 - D) Жаза тағайындау
-

2. Суицид фактілері бойынша прокурордың оқиға орнына шығуы қандай жағдайларда міндетті болып табылады?

- A) Барлық жағдайларда
 - B) Тек ауыр қылмыстарда
 - C) Қоғамдық резонанс тудыратын жағдайларда
 - D) Тек соттың тапсырмасы бойынша
-

3. Нұсқаулыққа сәйкес прокурордың 24 сағат ішіндегі тексеруі нені қамтуы тиіс?

- A) Айыптау актісін жасау
 - B) Тіркеудің заңдылығы мен негізділігін бағалау
 - C) Куәларды жауап алу
 - D) Сараптама тағайындау
-

4. Қадағалау барысында “толықтық” қағидасы нені білдіреді?

- A) Барлық дәлелдерді жинау
 - B) Тек куәларды тексеру
 - C) Барлық мән-жайларды жан-жақты зерттеу
 - D) Айыпты анықтау
-

5. Нұсқаулықта көзделген үйлестіру функциясының мәні:

- A) Тергеуді жүргізу
- B) Өзге органдардың әрекетін бақылау
- C) Мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету
- D) Сот шешімін бақылау

—

6. Суицид фактілері бойынша тергеп-тексеру барысында прокурор нені бағалауы тиіс?

- A) Тек дәлелдемелерді
 - B) Тек күдіктіні
 - C) Себептер мен жағдайларды қоса алғанда барлық мән-жайларды
 - D) Тек куәларды
-

7. Нұсқаулық талаптарын формалды орындау нені білдіреді?

- A) Заңды толық сақтау
 - B) Процессуалдық әрекеттермен ғана шектелу
 - C) Тергеуді толық жүргізу
 - D) Профилактика жүргізу
-

8. Суицид істері бойынша тергеудің ерекшелігі:

- A) Қарапайымдылығы
 - B) Біржақтылығы
 - C) Көп факторлы және күрделі сипаты
 - D) Тек құқықтық сипаты
-

9. Прокурорлық қадағалау барысында қандай бағыт күшейтілуі тиіс?

- A) Жаза қолдану
 - B) Айып тағу
 - C) Профилактика
 - D) Тергеу жылдамдығы
-

10. Нұсқаулық талаптарын тиімді іске асырудың негізгі шарты:

- A) Жылдамдық
- B) Формализм
- C) Мазмұндық талдау
- D) Қатаң бақылау

11. Егер оқиға орнын қарау барысында жасөспірімнің телефоны алынбаған болса, прокурордың әрекеті:

- A) Ештеңе істемеу
 - B) Істі тоқтату
 - C) Қосымша тергеу әрекеттерін ұйымдастыру
 - D) Сотқа жолдау
-

12. Мектептен мәлімет алынбаған жағдайда бұл нені білдіреді?

- A) Маңызы жоқ
 - B) Тергеу аяқталды
 - C) Тергеудің толық еместігі
 - D) Заң бұзушылық жоқ
-

13. Егер буллинг фактілері анықталмаса, бірақ белгілері бар болса:

- A) Істі жабу
 - B) Қарастырмау
 - C) Қосымша тексеру жүргізу
 - D) Сотқа беру
-

14. Прокурор әлеуметтік факторларды не үшін зерттейді?

- A) Статистика үшін
 - B) Айыптау үшін
 - C) Себептерді анықтау үшін
 - D) Есеп беру үшін
-

15. Отбасындағы жанжалдар анықталған жағдайда:

- A) Елемеу
 - B) Тек тіркеу
 - C) Бағалау және талдау жүргізу
 - D) Істі тоқтату
-

16. Егер мектеп психологының қорытындысы жоқ болса:

- A) Маңызы жоқ
- B) Істі аяқтау

- C) Міндетті түрде алу
 - D) Сотқа беру
-

17. Цифрлық деректер не үшін зерттеледі?

- A) Қызығушылық үшін
 - B) Формалдық үшін
 - C) Психологиялық жағдайды анықтау үшін
 - D) Тек есеп үшін
-

18. Тергеу барысында бір ғана факторға сүйену:

- A) Дұрыс
 - B) Тиімді
 - C) Қате
 - D) Міндетті
-

19. Тәуекел топтарын анықтау не үшін қажет?

- A) Тіркеу үшін
 - B) Жаза үшін
 - C) Алдын алу үшін
 - D) Айыптау үшін
-

20. Прокурордың негізгі міндеті:

- A) Тергеу жүргізу
 - B) Үкім шығару
 - C) Қадағалау және үйлестіру
 - D) Қорғау
-

21. Егер суицид фактісі тіркелген мектепте тағы бірнеше оқушыда күйзеліс белгілері байқалса:

- A) Ештеңе істемеу
- B) Тек тіркеу
- C) Қосымша профилактикалық шаралар ұйымдастыру

D) Істі жабу

—

22. Тергеу тек процессуалдық әрекеттермен шектелсе:

- A) Дұрыс
 - B) Жеткілікті
 - C) Жеткіліксіз
 - D) Міндетті
-

23. Егер барлық дәлелдер жиналғанымен себептер анықталмаса:

- A) Істі аяқтау
 - B) Қосымша талдау жүргізу
 - C) Сотқа жіберу
 - D) Тіркеу
-

24. Прокурор тергеудің толықтығын қалай бағалайды?

- A) Құжат саны бойынша
 - B) Барлық мән-жайлардың анықталуы бойынша
 - C) Куәлар саны бойынша
 - D) Уақыт бойынша
-

25. Суицидтің алдын алу қай кезеңде басталуы тиіс?

- A) Сотта
 - B) Тергеуден кейін
 - C) Тергеу барысында
 - D) Үкімнен кейін
-

26. Егер ведомствоаралық байланыс жоқ болса:

- A) Маңызы жоқ
- B) Тергеу жеткілікті
- C) Тиімсіздікке әкеледі
- D) Істі тоқтату

—

27. Қай жағдайда прокурорлық ықпал ету актісі енгізіледі?

- A) Барлық жағдайда
- B) Заң бұзушылық анықталған кезде
- C) Тек сотта
- D) Тек өтініш бойынша

—

28. Тергеу нәтижелері қалай қолданылуы тиіс?

- A) Архивте сақтау
- B) Тек сотта
- C) Профилактикада және талдауда
- D) Тек есепте

—

29. Суицид істерінде ең маңыздысы:

- A) Жаза
- B) Айыптау
- C) Себептерді анықтау
- D) Тіркеу

—

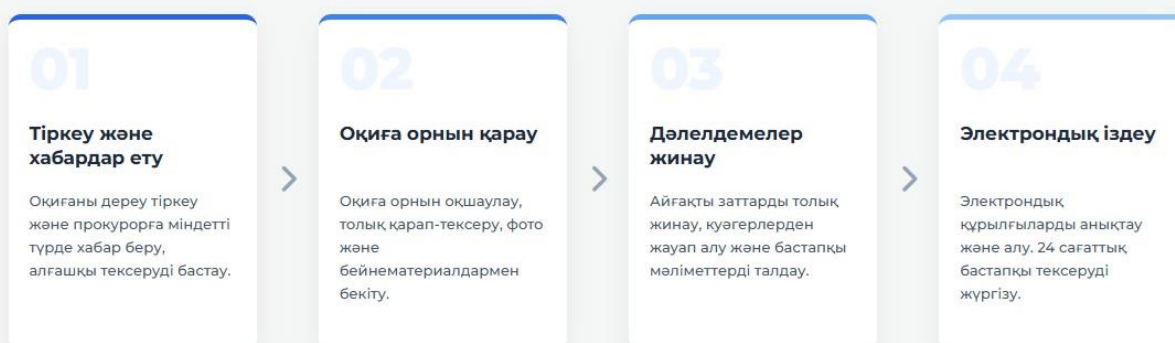
30. Нұсқаулықты дұрыс орындаудың нәтижесі:

- A) Құжат толтыру
- B) Тергеуді аяқтау
- C) Сапалы тергеу және алдын алу
- D) Сот шешімі

ТІЗБЕ

АЛҒАШҚЫ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІ МЕН ТІРКЕУ

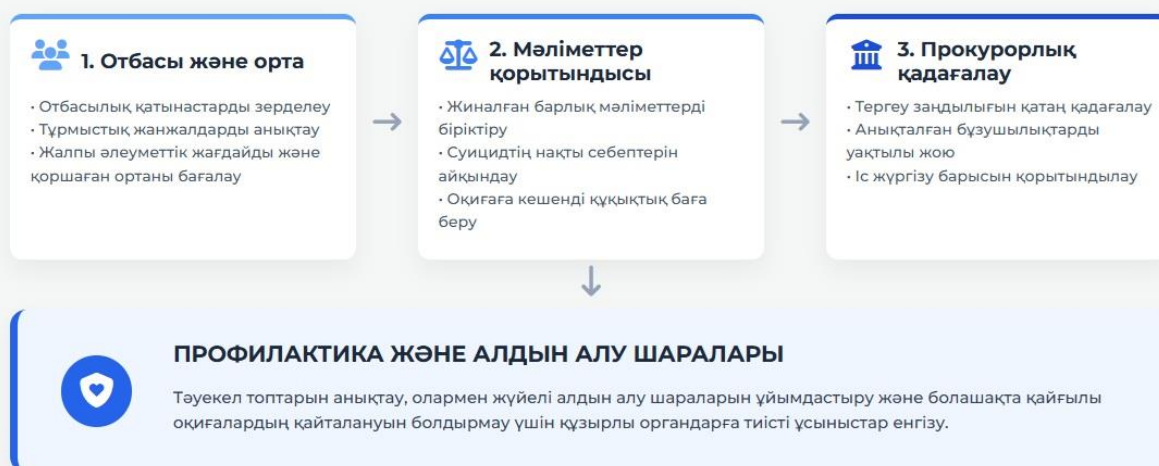
Суицид фактісі бойынша алғашқы 24 сағаттағы іс-қимыл алгоритмі

Барлық әрекеттер ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес қатаң түрде жүзеге асырылады

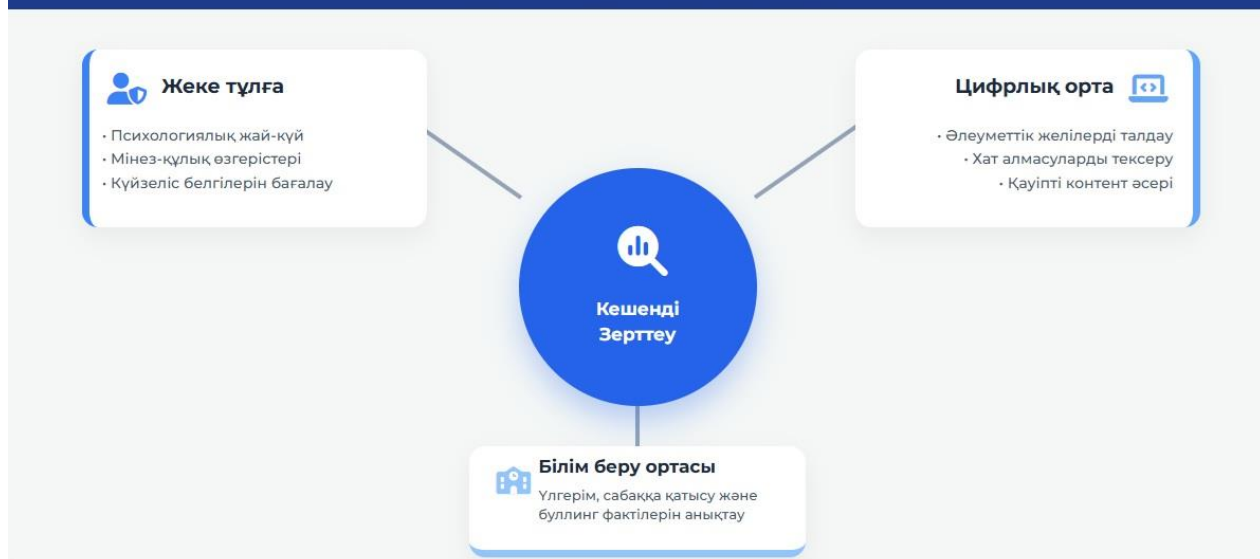
ОТБАСЫЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ, ҚОРЫТЫНДЫ ЖӘНЕ ПРОФИЛАКТИКА

Кешенді бағалау кезеңдері мен алдын алу шаралары

ЖЕКЕ ТҰЛҒА, ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ЗЕРТТЕУ

Кешенді талдаудың негізгі бағыттары

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Юрист, 2024. – 240 б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – Алматы: Юрист, 2024. – 320 б.
4. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. – 2022 жылғы 5 қараша №155-VII ҚР [Электрондық ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/rus> (қаралған күні: 10.01.2026).
5. Бас Прокурордың 2023 жылғы 30 желтоқсандағы «Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің және қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» Нұсқаулық (Бас прокуратураның архивы).
6. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (WHO). Suicide prevention: A global imperative. – Geneva: WHO, 2014. – 92 p.
9. World Health Organization. Preventing suicide: A resource for schools. [Электрондықресурс] – Қолжетімділікрежимі: <https://www.who.int> (қаралғанкүні: 10.01.2026).
10. Малиновский, В.А. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 2020. – 320 б.
11. Ибраева, А.С. Қылмыстық құқық және криминология негіздері. – Алматы: Норма-К, 2019. – 280 б.